

त्रिपुरासारसमुच्चयः ।

[तन्त्रशास्त्रम्]

श्रीनागभट्टविरचितः

श्रीगोविन्दाचार्यकृतव्याख्यया समलङ्कितः ।

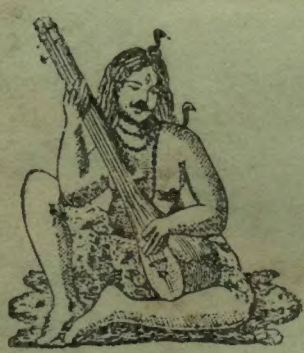
पण्डितकुलपतिना,

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे

कलिकाता यन्त्रे

मुद्रितः ।

१८८७

त्रिपुरासारसमुच्चयः ।

०५५५५५
२३३५५५, मंगलवार

[तन्त्रशास्त्रम्]

श्रीनागभट्टविरचितः ।

श्रीगोविन्दाचार्यकृतव्याख्यया समलङ्कितः ।

पण्डितकुलपतिना,

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे

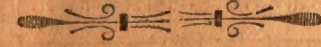
कलिकाता यन्त्रे

मुद्रितः ।

१८८० ।

विपुरासारसमुच्चयः ।

प्रथमः पटलः ।

प्रह्मप्राचीनवर्हिः प्रमुखसुरवरानीककोटीरकोटि-
स्त्रिष्टस्येन्द्रनीलामलमणिमधुपत्रेणिलुष्टं कषीष्ट ।
श्रीपादाभोजयुग्मं नखमुंखविलसद्रश्मिकिञ्चल्कपुञ्जम्
शिञ्जन्नञ्जीरहंसौमुखरितमनिशं मङ्गलं वो भवान्याः ॥१॥

नत्वा शङ्करचरणं श्रीमद्वीविन्दशर्मणा ।

विपुरासारटीकेयं रच्यते सारदृशना ॥

तस्यै दिशि सततमञ्जलिरेष पौष्पः प्रचिष्यते मुखरितौ सधुरैर्हिरैः ।
जागर्ति यत् भगवान् गुरुचक्रवर्त्ती विश्वोदयप्रणयनाटकस्वधारः ॥
श्रीमदगुरुपरमेश्वरपदारविन्दप्रणिहितभक्तिभरावनमशिरसा परमाचार्यपरस्पर-
प्रसादलब्धविज्ञानेन सर्वांगमपारावारपारगतेन विज्ञानदैशिकेनाचार्यं नागभङ्गेन विर-
चितस्य विपुरासारसमुच्चयस्य सम्यदाद्यदीपिका व्याख्या आरभ्यते । तत्र सदाचारा-
नुमितश्रुतिवीधनं परदेवतास्मरणपूर्वकमाशीर्लक्षणं शिष्यशिष्यार्थं निबध्नाह
प्रह्मप्राचीनवर्हिः इत्यादि । भवान्याः श्रीपादाभोजयुग्मं वो युष्माकं मङ्गलं कषीष्ट
करोतु । कौटुम्भं प्रह्मप्राचीनवर्हिः प्रमुखसुरवरानीककोटीरकोटिस्त्रिष्टस्येन्द्र-
नीलामलमणिमधुपत्रेणिलुष्टं प्राचीनवर्हिः प्राच्यधिपस्तत्प्रमुखास्तत्प्रधाना ये प्रह्मा
नक्षीभूता ये देवश्रेष्ठास्तेषां यः समूहः तस्य सुकृतसम्बन्धो व्यक्तीभूतो यः इन्द्र-
नीलामलमणिः स एव भमरः तस्य पंक्त्या श्रेण्या युक्तम् । अम्भोजद्योतनमाह नख-
मुख्यादि । नखानां मुखे विलसत् यद्रश्मि तदेव किञ्चल्कसमूहो यस्य तादृशम् ।
पुनः कौटुम्भं शिञ्जन्नञ्जीरहंसौमुखरितं शब्दायमानम् ॥१॥

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT KULAPATI

JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

भक्त्या गुरोर्भवपयोनिधिसेतुहेतून्
 श्रीपादपद्मयुगरेणुकणान् प्रणम्य ।
 लम्बोदरश्च कथयामि गुरूपदिष्ट-
 माराधनक्रममहं कुलनायिकायाः ॥ २ ॥
 स्नात्वा यथाविधि विधीतकराननाङ्गिः
 आचम्य सम्यगमलाखरयज्ञसूत्रः ।
 प्रागाननो धनददिग्वदनोऽथ वापि
 ब्रह्मासनी गणपतिश्च गुरुश्च नत्वा ॥ ३ ॥
 संयोज्य जीवमथ दुर्गममध्यानाङ्गी-
 मार्गेण पुष्करनिविष्टशिखे सुसूक्ष्मे ।
 हंसेन देहममरेन्द्रपुरोगतेन
 सार्द्धेन्दुना भसितसादु विदधौत मन्त्रौ ॥ ४ ॥

इष्टदेवतां नमस्कृत्य गुरुनमस्कारमाह भक्त्या इति । गुरोः पादपद्मरेणुकणान् प्रणम्य लम्बोदरश्च प्रणम्य कुलनायिकाया आराधनविधिं कथयामि । कौटशान् तान् संसार एव पयोनिधिदुःस्वरत्नात् तदुत्तरेण सेतुहेतून् लीलातरण-हेतून् । आराधनक्रमं कौटशं गुरुणीपदिष्टं विना आगमज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्माद्गुरुदेवतयोरेक्यं कर्तव्यम् । तदुक्तं यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति ॥ २ ॥

गुरुदेवतादि नमस्कृत्य उपासनाप्रकारमाह स्नात्वेति । नद्यादौ यथाविधि स्नात्वा सन्यासवन्दनादिकं कृत्वा यथाविधि आचम्य प्रकटनिर्मलयज्ञसूत्रः सन् पूर्वाभिसुखः यथाशीघ्रं ब्रह्मासने खलिकासने वा उपविश्य वामे गुरुं दक्षिणे गणेशं मध्ये इष्टदेवतां नत्वा वक्ष्यमाणभूतशुद्धिं विदधौत । दुर्गममध्यानाङ्गीमार्गेण सुषुप्तान्तर्वर्तिना चित्तमार्गेण पुष्करनिविष्टशिखे सहस्रदलकमलकूटस्थपरमात्मनि जीवं जीवात्मानं संयोज्य अथ यस्यान्तरस्तरसव-श्रावतुर्विशतितत्त्वाद्यपि तत्र नयेत् । हंसेन हंस इति मन्त्रेण अमरेन्द्रपुरोगतेन

सास्यादिनाथ मरुताऽपनयन्नशेषम्
 तद्भस्मराशिंमखिलं भुवनं सकेन ।
 संज्ञावयन् बलभिदा परिचिन्तयेत् स्व-
 मात्मानमश्वसि घटेन सविन्दुकेन ॥ ५ ॥

ततो बृहद्बुद्बुदमध्यवर्तिस्फुरत्भामण्डलमण्डभाजम् ।
 ध्यात्वा तदन्तर्भुवनान्यमूनि विचिन्तयेद्भूतलमेतदन्तः ॥ ६ ॥
 स्मितप्रसवशोभितं नवमनिन्द्यगन्धोत्कटम्
 कदम्बवनमुच्चकैरिह समन्ततश्चिन्तयेत् ।
 तदन्तरपि मण्डितं मणिगणैर्महामण्डपम्
 हिरण्यमयमुपाञ्चितं द्युमणिमण्डलाभप्रभम् ॥ ७ ॥
 चतुर्द्वारोपेतं मणिमयचतुस्तोरणयुतम्
 स्फुरत्तारानाथद्युतिसितवितानाङ्गमुपरि ।

सार्द्धेन्दुना अमरेन्द्री लकारः तत्पुरोगतेरपि अर्द्धेन्दुर्विन्दुस्तेन रमिति मन्त्रेण स्वकं स्वशरीरं भसितसात् भस्मसात् कृत्यात् मन्त्रीभूतं स्वशरीरमिति चिन्तयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सास्यादिनाथ मरुतेति । सास्यं विसर्जनीयस्तस्यादिर्विन्दुः मरुत् यकारः तेन यमिति वायुवौजेन भस्मराशिं निराकुर्वन् सानुस्वारेण बलभिद्वौजेन लकारेण सकलं भुवनं प्रावितं कुर्वन् स्वमात्मानं अमृतमयाश्वसि सानुस्वारेण घटेन चिन्तयेत् । घटशब्देनाधिष्ठानलक्षणया जलं लक्षितम् । तेन च तद्वौजेन वकारेण सानुस्वारेणासुतमयाश्वसि आत्मानं ध्यायेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

तत इति । तदनन्तरं तज्जलवैगमध्यवर्तिस्फुरद्द्वीपिसमूहं ब्रह्माण्डं ध्यायेत् । तदन्तरं चतुर्दश भुवनानि तेषामभ्यन्तरे भूमितलं विचिन्त्य तन्मध्ये कदम्बवनं चिन्तयेत् । कौटशं कदम्बवनं प्रकाशकुसुमशोभितं नवं नूतनम् अनिन्द्यगन्धोत्कटं स्पृहणीयसौरभशालि सर्वतो महत्कादम्बवनं तदनाभ्यन्तरे मणिभिर्भूषितं सौवर्ण-महामण्डपं सूर्यमण्डलाभदीप्तं चिन्तयेत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

कौटशं चतुर्द्वारयुक्तं मणिमयैश्चतुर्भिस्तोरणैः सहितम् । स्फुरन्ती या शशि-

स्थितौ द्वारे द्वारे रुचिरमणिमाख्याम्बरधरो
गणेशक्षेत्रेशो च सपरिकरौ यस्य महितौ ॥ ८ ॥

पूर्वहारि सवाहनं हरिहयं तस्यैव याम्ये यमम्
पाश्चात्ये वरुणं तथैव तदुदग्द्वारे कुबेरं स्थितम् ।
सङ्गीतादिरतैस्तदन्तरमरस्त्रीणां गणैराकुलम्
ध्यायेत् सम्यगनाकुलेन मनसा गन्धर्वमुख्यैरपि ॥ ९ ॥
तस्य मध्यगतसिंहविष्टरे पद्ममष्टदलशोभितं ततः ।
उद्यदुष्णकरमण्डलोज्ज्वलं चिन्तयेदरुणचारुकेशरम् ॥ १० ॥

तत्कर्णिकोपरि कपञ्चममम्बुतुर्थ-
युक्तं मनुस्वरतदन्त्युतं विधाय ।
प्रेतं धिया तदुपरि त्रिदशेन्द्रबन्ध्याम्
ध्यायेन्निलोकजननीं दयितां पुरारिः ॥ ११ ॥

दोमिसदत् सितेन वितानेनोपरि चिह्नं यस्य मण्डपस्य तम् । प्रतिहारं सपरि-
वारौ गणेशक्षेत्रपालौ स्थिताविति चिन्तयेत् ॥ ८ ॥

पूर्वेति । तस्य मण्डपस्य पूर्वहारि ऐरावतसहितमिन्द्रं ध्यायेत् । दक्षिणहारि
महिषसहितं यमम् । पश्चिमहारि मकरसहितं वरुणम् । उत्तरहारि नरयामं
कुबेरं ध्यायेत् । सवाहनानुकर्षि सकलान्वयि यदभ्यन्तरं नृत्यादिरतैः अमरस्त्री-
समूहैः व्याप्तं चिन्तयेत् । गन्धर्वकुलैरप्याकुलं चिन्तयेत् ॥ ९ ॥

तस्येति । तस्य मण्डपस्य मध्यस्थितसिंहासने अष्टदलपद्मं चिन्तयेत् । कीदृशं
पद्मं प्रातःकालीनसूर्यविम्बतुल्यम् अरुणमित्यर्थः । तथा अरुणं लोहितं मनी-
हारि च किञ्चलं यस्य ॥ १० ॥

तदिति । तस्याष्टदलकर्णिकाया उपरि हेसौ इत्यासनवीजं विधाय तदुद्धारण-
प्रकारमाह कं जलं तद्बीजं वकारः तत्पञ्चमी हकारः अम्बु रकारः तत्तुर्थः सकारः
तेन युक्तं मनवश्चतुर्दश तदुपलक्षितसंख्यकस्वर औकारः तदन्तः अङ्कारः ताभ्यां युक्तम्
एतावता हेसौ इति भवति । एतदेवासनवीजं देव्याः तदुपरि प्रेतं शिवरूपं विधित्य
तस्योपरि विलोक्यमातरं हरवस्त्रभां ध्यायेत् ॥ ११ ॥

सुरुचिरनासिकां सुनयनां सुकपोलतला-
मरुणजटाकलापकलितामलचन्द्रकलाम् ।

विलसदष्टमीन्दुकमनोयललाटतटाम्

परिणतशारदेन्दुरुचिराननपङ्कजहाम् ॥ १२ ॥

बन्धुकारुणकान्तदन्तवसनामुत्तुङ्गवृत्तस्तनीम्
युक्तां बालमृणालनालललितैर्भव्यैश्चतुर्भिर्भुजैः ।

तत्कालस्मितपद्मपत्रविलसन्नेत्रयोद्भासिताम्

ताराधीशदिनेशकुण्डलधरासुल्लासिचिल्लीलतीम् ॥ १३ ॥

वलितयोद्भासितदौनमध्यां प्रदक्षिणावर्त्तगभौरनाभीम् ।

कस्तूरिकाकर्दमलेखयेव विराजमानामपि रोमराज्या ॥ १४ ॥

स्मितनववन्धुजोवकुसुमारुणसद्वसनाम्

मणिमयरसनाकलापकलितोरुनितम्बतटाम् ।

करिकरपीवरोरुयुगलां वरहंसगतिम्

चरणतलप्रभाविजितपङ्कजगर्भदलाम् ॥ १५ ॥

अथेदेवौस्वरूपमाह सुरुचिराद्यादि । अरुणजटासमूहनिवत्तचन्द्रपीडशभागां तथा
प्रदक्षिणावर्त्तगभौरनाभीं प्रदक्षिण आवर्त्तः भूमियंस्याः तादृश्या नाभ्या युक्तं कस्तूरि-
काकर्दमरेखातुल्या रोमराज्या युक्तं स्मितनववन्धुकुसुमारुणसद्वसनां विकसितवन्धु-
ककुसुमारुणवस्त्रां मणिमयरसनाकलापकलितोरुनितम्बतटां मणिमयलुटघण्टिकास-
म्बन्धकटिदेशां करिकरपीवरोरुहस्तयुगलां हस्तिस्थूलहस्तजघनां चरणतलप्रभाविजि-
तपङ्कजगर्भदलां गर्भोऽभ्यन्तरं प्रणतपुरन्दरप्रसुखलक्ष्मिकायलसम्प्राप्तिमुकुटभापट-
लपाटलिताहि, युगां नवीभूतेन्द्रीपद्मदेवसमूहदीप्यन्मणिमुकुटदोमिसमूहेश्वरत-
पदद्वारा मणीनां नानाविधत्वाद्दीप्तेः पाटलत्वम् । सुरुचिरिति । अस्मिन्नोद्धारि-
सस्याकालीनान्बुददीप्तिमसूहलुषा सेवितेन निजतनुतेजसा स्वशरीरतेजसा कवचितं
व्याप्तं दिग्बलयन्त्र यथा ताम् । दिव्याम्बुवाहेति दिव्यमेषसमूहोदरनिर्गते-
मुक्ताफलैर्विरचितां रुचिरां मनीहारिणीं एकावलीम् । को मस्तकस्तस्यान्ते गले
बहनीं अथवा कान्ते कमनीये गले । पाशाङ्कुशे ऊर्ध्ववामदक्षहस्ताभ्यां वराभये अधः-
कराभ्यां हधानाम् । रत्नप्रकाण्डरचिताभरणाभिरासां रत्नप्रकाण्डं रत्नत्रैलोक्येन

प्रणतपुरन्दरप्रमुखलेखनिकायलसन्-
 मणिमुकुटप्रभापटलपाटलिताङ्घ्रियुगाम् ।
 सुरुचिरसान्ध्यवारिधरकान्तिकलापञ्जपा
 निजतनुतेजसा कवलिताम्बरदिग्वलयाम् ॥ १६ ॥
 दिव्याम्बुवाहनिवहोदरमुक्तवृत्त-
 मुक्ताफलैर्विरचितां रुचिरां वहन्तीम् ।
 एकावलीममलकोमलकान्तियुक्ताम्
 कान्ते गले च हरिचन्दनलिपग्रावाम् ॥ १७ ॥
 पाशाङ्कुशाभयवरोदयतपाणिपद्माम्
 रत्नप्रकाण्डरचिताभरणाभिरामाम् ।
 स्मेराननां रुचिरदन्तमरीचिवीचि-
 धौतारुणाधरदलां सुरहृन्दवन्द्याम् ॥ १८ ॥
 खेक्येन त्रिभुवनमातरं मृडानीम्
 ध्यात्वैव निजकुलकामधेनुमेनाम् ।
 हृत्पद्मं पुनरपि जीवमानयेत् स्वम्
 आकाशाभोरुहकुटीरनिविष्टहंसात् ॥ १९ ॥

इति श्रीनागभट्टविरचिते त्रिपुरासारसमुच्चये

प्रथमः पटलः ।

रचितानि यात्राभरणानि तैरभिरामां मनोहराम् । रुचिरदन्तमरीचिवीचिधौता-
 रुणाधरदलां रुचिरा मनोहरा ये दन्तानां मरीचयो रश्मयस्तेषां वीचिभिररुद्ररूपे-
 र्धौतिं निर्मलौक्यतम् अरुणाधरपद्मं यस्याः ताम् । सुरहृन्दैर्देवहृन्दैर्वन्द्यां सेवि-
 ताम् ॥ खेक्येनेति एनां त्रिभुवनजननीं भवानीं खेक्येन आलोक्येन विचित्र-
 पुनरपि जीवात्मानम् आकाशपद्मकुटीरनिविष्टपरमात्मनः सकाशात् स्वीयं हृत्कम-
 लम् ध्यायेत् । हंस इति मन्त्रेण चतुर्विंशतितत्त्वान्यपि खं खं स्थानं नयेत्
 इत्यन्यन्यस्वरसात् । इति भूतशुद्धिः ॥ १२-१९ ॥

इति त्रिपुरासारसमुच्चयटीकायां प्रथमः पटलः ।

द्वितीयः पटलः ।

अङ्गुष्ठादिकनिष्ठिकावधिकरद्वन्दाङ्गुलीषु न्यसेत्
 वाणान् पञ्च गुरूपदिष्टविधिना ब्रूमो वयं तानिह ।
 अद्रीशो मुखवृत्तवर्जिसहितस्वाद्यं सदण्डस्त्रिमृ-
 र्त्त्याक्रान्ताननवृत्तमेव खलु तद्वीजं द्वितीयं भवेत् ॥ १ ॥
 मुखान्तस्थितं देवराजाधिरूढं सवामेक्षणं वक्त्रपूर्वेण युक्तम् ।
 भूपूर्वं सववारिषष्ठस्वरार्द्धक्षपेणं कतुर्यं कपूर्वेण युक्तम् ॥ २ ॥
 न्यस्याङ्गान्यपि चाङ्गुलीषु करयोः स्थित्या कलान्यासकम्
 कुर्यात् साधकपुङ्गवो भगपंरं माया कुलान्तं क्रमात् ।
 वीजानां त्रयमर्द्धचन्द्रसहितं विन्यस्य मूर्ध्नि स्वके
 सानन्तं मुखवृत्तके कगतकं संवर्त्तकं विन्यसेत् ॥ ३ ॥

एवं सूतशुद्धिं विधाय परदेवतास्वरूपमात्मानं बुद्ध्या वन्द्यमाणं न्यासजालं विद-
 धते इत्याह अङ्गुष्ठेत्यादिना । अङ्गुष्ठोपक्रमकं कनिष्ठान्तं हस्तद्वयाङ्गुलीषु वाणान्
 न्यसेत् । ते च द्वावण्यस्त्रीभणवशीकरणमारणमोहनाः पञ्च वाणाः तेषां वीजान्याह
 क्रमशः । अद्रीश इति । अद्रीशोदकारः मुखवृत्तः न्यस्यव्याकारः वक्त्रैरेफः ताभ्यां सहि-
 तीऽद्रीश आद्यं वीजं भवेत् सदण्डः सानुस्वारः तेन द्वात्रिंशति वीजं भवति तदेव वीजं
 विमूर्त्त्या ईकारेण आक्रान्तम् अनेन स्थानं यस्य तत् द्वितीयवीजं भवति एतावता
 द्वीमिति भवति ॥ १ ॥

द्वितीयवीजमुद्धरति मुखेति । मुखे न्यस्यत इति मुखं विसर्गः तदन्तः ककारः
 तदुद्धरेत् । कौटशं देवराज इन्द्रः तद्वीजं लकारः तदुपरि स्थितं वामचक्षुषि
 न्यस्यते इकारः तत्सहितं वक्त्रे न्यस्यते यी विसर्गः तत्पूर्वं विन्दुः तेन युक्तम्
 एतावता त्रीमिति वीजं भवति । चतुर्थमुद्धरति भूपूर्वं वकारः इवारिणा लका-
 रेण षष्ठस्वर लकारस्तेन च सहितम् एतावता वृत्तिमिति वीजं भवति । पञ्चमवीज-
 मुद्धरति कं जलं तद्वीजं वकारः तत्तुरीयः सकारः ककारपूर्वं विसर्गः तेन सहि-
 तम् एतावता स इति भवति । सर्वतः वीजं भवेदित्यनुषङ्गः ॥ २ ॥

न्यस्येति । स्थितिन्यासोक्तविधिना उभयकराङ्गुलीषु करतलयोर्यस्य विन्यसेत् ।

सूक्ष्मादींश्चतुरो युगे नयनयो न्यस्येत्ततः श्रोत्रयोः
 सार्धेन्दून् स्वकपोलयोर्भृगुयुगं घ्राणद्वयेनान्वितम् ।
 चन्द्रार्द्धाङ्कितमस्तकञ्च चिबुके श्वेतद्वयं विन्यसेत्
 पञ्चाङ्गण्डयुगान्वितं शशिकुलोपेतोत्तमाङ्गं बुधः ॥ ४ ॥
 दन्तपंक्तियुगले वक्रद्वयं सेन्दुखण्डरदनच्छदद्वयम् ।
 श्रोष्ठयोर्घटयुगं ततो न्यसेदन्त्युगममुखपूर्वसंयुतम् ॥ ५ ॥
 रसं नाभावर्द्धोडुपयुतममुं न्यस्य पवनम्
 न्यसेन्मन्त्री सान्यस्वरमपि शिखायामवहितः ।

भाषी हि ब्रह्मचारी गृही समुच्चरित्यधिकारिसेदात् सृष्टिस्थितिसंहाराकामा
 विविधः । मध्यमादि कनिष्ठान् न्यसेत् प्राङ्मुखान् स्थितिम् । अङ्गुष्ठान् कनिष्ठादि
 सृष्टिन्यासोऽभिधीयते । अङ्गुष्ठादि कनिष्ठान् संहारन्यास ईरितः । नाभ्यादि-
 केशपादान् स्थित्वा देहे न्यसेत् सुधीः । केशादिपादपथ्येन सृष्टिन्यासोऽभिधीयते ।
 पादादि केशपथ्येन संहारन्यास ईरितः । एवं यथाधिकारं विन्यस्य वक्ष्यमाण-
 कलान्यासं कुर्यात् । तमेवाह भग एकारः तत्परम् एकारः माया भुवनेशीवीजं
 क्रीं । कुलान् कुलविद्यायाः अन्तः सौः इति । साम्प्रदायिकास्तु अकुलान्तम्
 अकुलोऽकारः तस्यान्तं चकार इति वदन्ति । एतद्वीजवर्धं स्वके मूर्ध्नि न्यसेत् ।
 सानन्तं मुखवृत्तके इति संवर्त्तकं चकारः सानन्तम् आकारयुक्तं जगतं के शिरसि
 गतं विन्दुरित्यर्थः । तेन चामिति मुखवृत्तके न्यसेत् ॥ ३ ॥

सूक्ष्मादीनि । सूक्ष्म ईकारः स एव आदिर्येषां ते सूक्ष्मादयः । सार्धेन्दून्
 सविन्दुकानित्यर्थः । तेन इ ईं उं ऊं इति नयनयोः श्रोत्रयोश्च न्यसेत् । स्वक-
 पोलयोर्भृगुयुगं सकारयुगं घ्राणद्वयेनान्वितं ऋ ऌ इत्यनेनान्वितं एं सूं इत्यनेन-
 चन्द्रान्वितं स्वकपोलयोर्न्यसेत् । चिबुके श्वेतद्वयं श्वेतः एकारः गण्डयुगं लृ लृ
 शशिकुलं विन्दुः विन्दु शिरस्तेन हृं हृं इति वीजद्वयं चिबुकपात्रयोर्न्यसेत् ॥ ४ ॥
 दन्तपंक्तियुगले वक्रद्वयं शकारद्वयम् । इन्दुखण्डो विन्दुः सविन्दुकं वदनच्छद-
 द्वयम् ए ए विन्दुसहितमित्यर्थः ॥ तेन श्रं श्रं इति दन्तपङ्क्तयोर्न्यसेत् । श्रोष्ठयो-
 र्घटयुगं घटो वकारसद्वयं दन्त्युगम् ओ औ मुखं विसर्जनीयः तत्पूर्वं विन्दुः
 सविन्दुकमित्यर्थः । तेन रौ रौ इति वीजद्वयं श्रोष्ठयोर्न्यसेत् ॥ ५ ॥

कलान्यासं कुर्वन्सुमिह यथोक्तेन विधिना
 चिरं जीवत्यङ्गा विगतगदमृत्युः सुखमिह ॥ ६ ॥
 पञ्चादेहे केवला मातृका वा विन्यस्तव्या रुद्रशक्त्यान्विता वा ।
 विद्यान्यासं साधकेन्द्रस्ततोऽङ्गन्यासं चास्य न्यासपूर्वं विदध्यात्
 ॥ ७ ॥
 विद्यान्यासं मूलमन्त्रस्य वर्णैः कुर्यान्मन्त्री वक्ष्यमाणक्रमेण ।
 आद्यं वीजं मूर्ध्नि गुह्ये द्वितीयं तार्त्तीयं वा विन्यसेत् हृत्पदेशे
 ॥ ८ ॥

सव्यापसव्येक्षणयोर्ललाटे वीजत्रयं श्रोत्रयुगे च वक्त्रे ।
 अंशद्वये चापि च पृष्ठवंशे वीजत्रयं कूर्परयोश्च नाभौ ॥ ९ ॥

रसं नाभाविति । रसीरेफः अर्द्धोडुपोविन्दुः तेन रमिति नाभौ न्यसेत् । पवनं
 एकारः अन्त्यस्वरो विसर्जनीयः । तेन यमिति शिरसि न्यसेत् । अवहितः साव-
 धानः इति षोडशकला न्यसेत् । न्यासफलमाह—असुं न्यासं कुर्वन् उक्तविधिना
 असौ साधकः रोगमृत्युरहितः सुखं यथा स्वात्तथा अध्यात्मतत्त्वेन जीवति ॥ ६ ॥

षोडशकलान्यासानन्तरं मातृकां केवलां रुद्रशक्त्यान्वितां वा यथास्थानं न्यसेत् ।
 रुद्राः श्रीकण्ठादयः शक्तयः पूर्णोदर्यादयः । न्यासस्थानानि शारदायाम् । ललाट-
 मुखवृत्ताक्षिशुतिप्राणेषु गण्डयोः । श्रोष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्यदोः पत्सम्यगक्षेषु च ।
 पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽङ्गके । ककुब्धे च हृत्पूर्वं पाणिपादयुगे
 तथा । जठराननयोर्न्यसेन्मातृकां यथाक्रमात् । त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जा-
 युक्तात्मकान् विदुः । यादीन् ह्यादीन् न्यसेदात्मपरमज्ञानपूर्वकान् । प्रधोगस्तु—
 अं श्रीकण्ठपूर्णादरीर्भां नमी ललाटे इत्यादि । ततोऽनन्तरं विद्यान्यासं
 कुर्यात् ॥ ७ ॥

विद्यान्यासप्रकारमाह विद्येति । कथ्यमाणप्रकारेण मूलमन्त्राक्षरैर्विद्यान्यासं
 कुर्यात् । प्रथमं वीजं मस्तके द्वितीयं गुदे तृतीयं हृदये न्यसेत् । इत्येको
 न्यासः ॥ ८ ॥

सव्येति । वामदक्षिणेतयोराद्यं द्वयं तृतीयं ललाटे अन्यः । कर्णयुगे वक्त्रे
 चैकन्यासः । अंशद्वये पृष्ठे च एको न्यासः । जानुयुगे नाभौ च एको न्यासः ।

वीजत्रयेणैव षडाननानि प्रकल्पयेदूर्ध्वं मुख्यादि विद्वान् ।
अङ्गानि मूलेन च गुह्यनाभिहृदयमूर्ध्वं स्वपि पञ्च वाणान् ॥ १० ॥
ललाटेऽपि वदने हृदि स्वे नाभौ च गुह्येऽपि च विन्यसेत्तान् ।
त्रैलोक्यसंचोभणदृष्टशक्तौ पञ्चापि कामानपि वक्ष्यमाणान्
॥ ११ ॥

इह कामराजमन्मथकन्दर्पमकरकेतनाद्यापि ।
नामभिरैतैर्गदिता मनोभवेनाम्बिताः क्रमशः ॥ १२ ॥

कपञ्चमं शुचिनयनान्तसंयुतम्
सवामट्कपवनगुणान्वितः करः ।
रविस्वरो हरिहयविष्णुपृष्ठवद्
बलं ततस्तर उपरान्वितो भृगुः ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वाधोदक्षिणवक्त्रे च एको न्वासः । तथा वामापरमध्यवक्त्रेषु एकः । एवं सप्तमूल-
विद्यां न्यसेदिति ॥ ८ ॥

वीजत्रयेणैव । मूलमन्त्रवीजैस्त्रिभिर्द्विरुक्तैः षडङ्गानि प्रकल्पयेत् । यदुक्तं
त्रिपुरारणवे—ऊर्ध्वादि परवक्त्रान् विद्यान्वासं समाचरेत् । ऊर्ध्वं पूर्वं तथा वामं
पृष्ठे दक्षे तथा क्रमादिति । गुह्यनामौति । गुह्यनाभिहृदयाननमूर्ध्वं सु पूर्वोक्त-
वाणपञ्चकं न्यसेदिति ॥ १० ॥

कामन्वासमाह ललाटेति । वक्ष्यमाणान् पञ्च कामान् ललाटादिषूक्तस्थानेषु
न्यसेत् ॥ ११ ॥

तान् कथयति इहेति । एते पञ्च कामाः नामभिः कथिताः ॥ १२ ॥

एषां वीजानि कथयति कपञ्चममिति । कं जलं तद्वीजं वकारः तत्पञ्चमी
हकारः शुचिना अग्निवीजेन रेफेण नयनान्तेन ईकारेण च युक्तं तेन जौमिति
भवति । इति प्रथमवीजम् । वामट्क् ईकारः पवनो यकारः तद्गुणाक्षरं
वतीयाक्षरं लंकारः करः कंकारः । ककारलंकारेकारैः कामाख्यं वीजं
द्वितीयम् । रविस्वरः द्वादशस्वरः ऐकारः तृतीयं वीजम् । हरिहयो लकारः विष्णुः
रकारः ततः षडस्वर ऊकारः । बलं वकारः वकारलंकारोकारैश्चतुर्थम् । एतावता

तेषां शिरःसु विदधीत बुधोऽर्धचन्द्रा-
नेवं मया निगदिताः खलु पञ्च कामाः ।
पुंसः स्मराननुदिनं न्यसतः स्वदेहे
लोकत्रयं भवति तस्य मनोऽनुवृत्तिः ॥ १४ ॥

अथ त्रिलोकार्चितशासनाया वक्ष्यामि वीजत्रयमम्बिकायाः ।
मोक्षमयेतत् कुलधर्मविद्धिरामुष्टहेतोर्निजसिद्ध्यै च ॥ १५ ॥

कान्तादिभूतपदगं कगतार्धचन्द्रम्
दन्तान्तपूर्वजलधिस्थितवर्णयुक्तम् ।
एतज्जपन्नरवरो भुवि वागम्बवाद्यम्
वाचां सुधारसमुचां लभते स सिद्धिम् ॥ १६ ॥

कान्तान्तं कुलपूर्वपञ्चमयुतं नेत्रान्तदन्तान्वितम्
कामाख्यं गदितं जपन्ननुवरं साक्षाज्जगत्चोभक्तम् ।

बुमिति । तर इति स्वरूपं उपरः ईकारः भृगुः सकारः सकारतकाररेफेकारैः
पञ्चमं तेन स्त्रीमिति ॥ १२ ॥

तेषां शिरःसु विदधीत बुधोऽर्धचन्द्रानिति । एतानि वीजानि प्रत्येकं विन्दुभिः
कामराजमन्मथकन्दर्पमकरकेतनमनोभवनामभिः संयोज्य न्यसेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

कान्तादिभूतपदगमिति । ककारोऽनुस्वारः स एवाक्षो यस्यैकारस्य तस्यादि-
भूतपदगम् आदिचतुर्दशपदगम् अकारः यताकान्तो विसर्गस्तस्यादिभूतपदगम् आदौ
स्थितं यत् स्वरूपमकारः तमुच्यते । कगतार्धचन्द्रं के मस्य के मतोऽर्धचन्द्रो यस्य
तादृशं शिरोगतानुस्वारमित्यर्थः । दन्त औकारः तदन्त औकारः तत्पूर्वजलधिस्थित-
वर्णयुक्तं तत्प्रातिलोम्येन चतुर्थमक्षरं एकारः कगतार्धचन्द्रं सविन्दुकमित्यर्थः । एतैः
सङ्गितायां द्वौ सत्यां ऐ इति वाम्बवाक्ष्यौ महान् मन्त्र उद्धृतः । एतद्वाम्बवनामकं
वीजं जपन् अष्टाष्टतमयो वाक्सिद्धिं लभते । गद्यापद्या शिवानी अस्माद्भवतीति
वाम्बवमिति प्रथमं मूलमन्त्रवीजम् ॥ १६ ॥

द्वितीयं वीजमुद्धरति कान्तान्तमिति । के मस्य के न्यस्त इति कं विन्दुः तस्याक्षो
विसर्जनीयः अः इति तदन्तः ककारः । कुलं सकारः तत्पूर्वपञ्चमं तत्प्रातिलोम्येन
प्रञ्चमी लकारः । तदन्त ईकारः दन्तो विन्दुः ककारलंकारेकारेण एतवता स्त्रीमिति

दन्तान्तेन युतं सदन्ति सकलं सम्मोहनाख्यं कुलम्
सिध्यत्यस्य गुणाष्टकं स्वररता सिद्धिश्च नित्यं जपेत् ॥ १७ ॥

ऋषिर्दक्षिणामूर्तिसंज्ञो महात्मा
भवेच्छन्द एतस्य मन्त्रस्य पङ्क्तिः ।
सरस्वत्यचिन्त्यप्रभावा प्रदिष्टा
बुधैर्देवता देवहन्दार्चिताङ्घ्रिः ॥ १८ ॥
अमुष्य मन्त्रस्य रदान्तयुक्तजम्
बीजं सदन्तं नकुलीशपूर्वम् ।
शक्तिस्तु साखण्डलकर्णपूर्वम्
सहार्द्धजैवाढकमाननान्तम् ॥ १९ ॥

वर्णः शुक्लो मुनिभिस्त्रिभुवनसहितस्य मन्त्रराजस्य ।

आगमपारगमतिभिर्गान्धारोऽस्य स्वरौ गदितः ॥ २० ॥

विद्यामूलोत्पत्तिरेषा मयोक्ता ज्ञातव्येयं सर्वथा सिद्धिकामैः ।

देव्या शप्ता येन विद्येयमाद्या पूर्वं तेन प्राणहौनाऽभवत् सा ॥ २१ ॥

कामराजाख्यबीजं गदितं उक्तम् । अयं मन्त्रो जपादेव जगत्क्षोभक्तुं भवति । तृतीयं बीजमुद्धरति । दन्तान्तेति दन्तानामन्यपङ्क्तौ न्यस्यत इति दन्तान्त औकारः तेन युतं कुलं सकारमुद्धरेत् । कौटुम्भं सदन्ति सानुखारं सकलं विसर्गसहितम् अस्य बीज-
वयजपादणिमादिसिद्धिर्भवति खेचरीसिद्धिश्च भवति । अणिमा लघिमा गरिमा
प्राकान्यं वसितेशिता । प्राप्तिः कामावसायित्वं शम्भोरैश्वर्यमष्टधा । एतबीजवया-
लकः त्रिपुरामन्त्रः ऋष्यादिः श्लोकः सुगमः ॥ १७ ॥ १८ ॥

अस्य मन्त्रस्य बीजशक्ती आह असुध्येति । रद औकारस्तस्यान्त औकारः नकुली-
शो हकारः तत्पूर्वं सकारः दन्तीविन्दुः एतेन सौ इति बीजं विद्यादित्यध्या-
हार्यम् । शक्तिस्तु साखण्डलेन कर्णपूर्वेण ईकारेण अर्द्धजैवाढकेण अर्द्धचन्द्रेण च
सहितम् आननान्तं ककारं जानीयात् । तथाचास्य मन्त्रस्य सौ बीजं कौं शक्तिः
शुक्लो वर्णः गान्धारः स्वर इति ॥ १८ ॥ १९ ॥

विद्येति । विद्याया मूलोत्पत्तिरेषा मयोक्ता इयमुत्पत्तिर्विद्यासिद्धिस्तु भि-
न्नेभ्यः । दिव्येति इयं विद्या देव्या शप्ता तेन प्राणशून्याऽभवत् ॥ २१ ॥

शिवशक्तिबीजमत एव शम्भुना

निहितं तयोरुपरि पूर्वबीजयोः ।

अकुलं कुलोपरि च मध्यमाधरे

दहनं ततः प्रभृति सोर्जिताऽभवत् ॥ २२ ॥

भैरवीयमुदिता कुलपूर्वा देशिकैर्यदि भवेत् कुलपूर्वा ।

सैव श्रीघ्नफलदा भुवि विद्येत्युच्यते पशुजनेष्वतिगोप्या ॥ २३ ॥

शिवाष्टमं केवलमादिबीजं भगस्य पूर्वाष्टमबीजमन्यत् ।

परं शिरोऽन्तं गदिता त्रिवर्णा सङ्केतविद्या गुरुवक्त्रगम्या ॥ २४ ॥

कान्तान्तवान्ताकुलवामनेवान्वितं तथा दन्तिकुलं सनादम् ।

षट्कूटमेतच्चिपुरार्णवीक्ष्यन्त्यन्तगुह्यं स्मर एव साक्षात् ॥ २५ ॥

शिवेति । यत इयं विद्या भवान्ता शप्ता अतएव हेतोः तयोराद्यबीजयोरुपरि
शिवशक्तिबीजं हस इति बीजं निहितम् । उक्तं हि सङ्कीचः परमा शक्तिः विकाशः
परमः शिवः । सङ्कीचश्च विकाशश्च हसमित्युच्यते इत्यमिति ॥ परस्यान्तबीजस्यो-
परि अकुलं हकारी निहितः । मध्यबीजस्याधरे अकुलं हकारी निहितः । मध्य-
बीजस्याधरेऽधः रेफी निहितः । तदवधि सा विद्या तेजोवती जाता ॥ २२ ॥

भैरवीयमिति । इयं बाला विद्या अकुलपूर्वा हकारपूर्वा सती भैरवी उक्ता
सैव भैरवी यदि कुलपूर्वा सकारपूर्वा भवति तदा विद्येत्युच्यते । पशुजनेषु अल्प-
क्षेपे अप्रकाशा यदा पशुजनेषु अदीक्षितेषु । तथाच एतन्मन्त्रस्य भेदवयं भवति
ज्ञानमवायम् । बाला अकुलपूर्वा सती भैरवी कुलपूर्वा सती विद्येति ॥ २३ ॥

बीजत्रयीपञ्चमितं स्वतन्त्राह शिवाष्टममिति । शिव उकारस्तस्याष्टम एकारः
अग एकारः तत्पूर्वाष्टमं ईकारः परं तृतीयम् । शिरोविन्दुः तदन्ती यस्य स
कौकारः स तृतीयबीजोपलक्षकः इयं त्र्यचरी । सङ्केतविद्या कथिता गुरुपदेशैः
स्मरं बुध्यते ॥ २४ ॥

बीजान्तरमाह कान्तान्तेति । कं विन्दुस्तस्यान्तीविसर्जनीयः तदन्तः कः वान्तः
प्रकारोऽन्ती यस्य स लकारः अकुली हकारः सकारोऽन्ती यस्य स रेफः वामनेवम्
ईकारः दन्तीविन्दुः कुलं सकारः सानुखारं सनादम् एतच्चिपुरातन्तीकं षट्कूटं
षट्कूटं भिर्वर्णबीजम् अतिशयेन गीतव्यम् अयं मन्त्रः साक्षात् स्मर एव ॥ २५ ॥

आद्यं बीजं मध्यमे मध्यमादावन्त्यं चान्ते योजयित्वा जपेद्यः ।
त्रैलोक्यान्तःपातिनो भूतसङ्घावश्यास्तस्यैश्वर्यभाजो भवेयुः ॥२६॥

आद्यं कृत्वा चावसानेऽन्त्यबीजम्

मध्ये मध्यं चादिमे साधकेन्द्रः ।

कुर्यान्नित्यं यो जपेन्नन्वमेनम्

जीवन्मृतः सोऽश्नुते दिव्यसिद्धिम् ॥ २७ ॥

मन्त्रराजमसुं समस्तजगद्भिर्मोहनकारकम्

मातृकान्तरितं जपेदनुलोमतोऽपि विलोमतः ।

हंसदेवसमन्वितं सकलं बधः पर एव वा

सोऽपि दिव्यगुणान्वितो लभते सुसिद्धिमनुत्तमाम् ॥ २८ ॥

अथ कासनभिदेन जतव्यमन्त्रविद्वानाह आद्यमिति । आदिमं बीजं मध्य-
बीजस्थाने मध्यबीजत्रयादिवीजस्थाने अन्त्यं स्वस्थाने एवं योजयित्वा य एनं मन्त्रं
जपेत् । तस्य त्रैलोक्यवर्तिनः प्राणिनः वश्या भवन्ति ऐश्वर्यं च भवति इत्येकः
प्रकारः ॥ २६ ॥

अपरमाह आद्यमिति । आद्यं बीजं अन्त्यं अन्तिमं च मध्ये मध्यमस्याद्यं
कृत्वा प्रत्यहं य एनं मन्त्रं जपति स जीवन्नेव मुक्तो भवति दिव्यानाञ्च या सिद्धिस्तं
लभते ॥ २७ ॥

मन्त्रराजमिति । य एनं मन्त्रं योऽस्य श्रुतमेव व्युत्क्रमेण च मातृकान्तरितं
कृत्वा जपति स दिव्यगुणभाक् स तु अतुलां सिद्धिमाप्नोति । तत्र क्रमः मन्त्रमुच्चार्य
अन्ते अकारमुच्चेत् पुनरपि मन्त्रमुच्चार्य आकारमुच्चेत् एवं लकारपर्यन्तमक्षराणि ।
मन्त्रान्तरितं जपं कृत्वा पुनर्मन्त्ररहितं केवलं लकारमेव स्थानीयमुच्चार्य पुनः प्रति-
लीमक्रमेण लकारादिं अकारपर्यन्तं प्रत्येकं मन्त्रान्तरितं जपेत् । एवं मातृका-
क्षरमाक्षरा जपं कुर्वतासिक्वारिण जपः शतसंख्यापरिमितो भवतीत्यर्थः । शारदा-
तिलके राघवभट्टेन एवं व्याख्यातम् । अकारादिहकारानां मातृकां पठित्वा मध्ये
मन्त्रं पठेत् । श्रीं नमः वर्षीऽयं ततः लकारायकारानां मातृकां पठेत् ।
ततोऽनुलां सिद्धिं लभते । एतत् प्रकारान्तरम् । हंसदेवमित्यादि सूत्रमन्त्र-

व्यञ्जनहंससमन्वितमेतद्रञ्जनहञ्जगतो निखिलस्य ।

यो जपति स्थिरनिर्मलचित्तः शीघ्रमुपैति नरः स तु सिद्धिम् ॥२९॥

कमलं परिलुप्तमध्यमान्धस्वरमौशादियुतं सविन्दुनादम् ;

निगमादिनमोऽन्तरे विराजद्भवि देवो हृदयं प्रविष्टमेतत् ॥३०॥

विद्या कामदुघा त्रिलोकविनुता स्वर्गापवर्गप्रदा

गुह्यादगुह्यतरा महोदरकरी या योगिनीनामिह ।

सा सारस्वतजन्मभूर्निगदिता सौभाग्यसम्पत्करी

सद्यः प्रत्ययकारिणी सकृदपि प्रोच्चारिता भूतले ॥३१॥

यतः स्वप्रावस्थामियमुपगता विश्वविनुता

ततः सिद्धिं नैव प्रवितरति जप्तापि सततम् ।

प्रबुद्धा चेद्दिद्या फलति सहसा दीपनकरीम्

ततो विद्यां वक्ष्याम्यहमिह रहस्यामतितराम् ॥ ३२ ॥

बीजवधं यकारसकाराभ्यां संवीज्य जपेत् । पर एवेति । श्रीमूलविद्यायाः प्रथम-
मध्यमे बीजे केवले सप्तार्धे अन्तिमं बीजं हंकारसकाराभ्यां संवीज्य जपेदियर्थः ॥२८॥

व्यञ्जनहंसेति । हंकारसकारयोरन्तर्गता कारानुस्वारान्तिमविसर्जनौयमपि
लीपयित्वा केवलव्यञ्जनमात्रमेव विद्यायां संवीज्य जपेत् सोऽप्यनुत्तमां सिद्धिं प्राप्नोति
तदुक्तं प्रत्यक्षरार्थं हंसेन यथयित्वा जपेत् सुधीरिति ॥ २९ ॥

कमलमिति । कमलस्वरूपमेवोदरेत् कौटुभं परिलुप्तो मध्यमोऽन्धस्वरश्च यत्र
ताडनं मकारान्धस्वरगुणं कृत् एवरूपः । ईशः शिव उकारस्तथादिरीकारः सविन्दु-
नादं लघुनादं तेन ककारलकारिकारविन्दुनादैः क्षीमिति कामाख्यबीजम् । निगमादिः
प्रथमः । नम इति स्वरुपयुक्तं प्रथममसीमंध्यं कामबीजं निहितं चतुरक्षरात्मिका
देवो हृदयाख्या विद्या स्यात् । प्रासङ्गिकमुक्त्वा भैरवीं स्तौति ॥ ३० ॥

विद्येति । सा विद्या इह भूतले च या विद्या योगिनीनां महोदयकरी तत्त्व-
ज्ञानजिनिका कामदुघा ईप्सितार्थप्रदायिनी अतिमीमांसा । वारिकमपि जप्ता सती
प्रत्ययदायिनौति ॥ ३१ ॥

यत इति । यतो हेतोः सप्तावस्थां गता इयं विद्या अतो वारंवारमपि जप्ता सिद्धिं

पुष्पं वारिमुचं दवादिपरस्तावेव वर्णं ततो
दीर्घं वारिसखान्तमपस्वपि तथा धान्ती सलोकस्वरौ ।
विद्या वाग्भववीजदीपनकरी सारस्वतोत्पत्तये
साक्षात्काङ्क्षितपारिजातलतिका वस्त्रचरोक्ता मया ॥३३॥
ब्रह्मा शक्रदृगन्वितः सहभगा मेघान्विता नादिनी
कान्तान्तं सभगं सपूषणमतोधान्तं त्विमेघः सदृक् ।
कालोऽनन्तयुतं वियत् सदशनः संवर्तको भीषणा
साक्षरूरा कमलासनः सहशिवो वैश्वानरस्तादृशः ॥३४॥

न ददाति प्रबुद्धा यदि भवति तदा कृतात् फलं ददति अतो हेतोर्दीपनीं विद्यामया
पदं कथयामि रहस्यां गोप्याम् । गोपनीये रहः स्मृतम् ॥ ३२ ॥

नवायवीजदीपनमाह पुष्पमिति । मेघानां पुष्पं जलं तद्दीजं वकारः तसुच-
रेत् । अपरी रवर्णः दवादिदं वशब्दादिभूतोदकारः पुनस्तावेव वर्णो रकारदकारौ
तदनन्तरं दीर्घम् आकारसहितं वारि जलवीजं सखा तस्मान्नेन गकारेण वर्तत इति
खान्तः शकारसमुच्चरेत् । असु, वकारः तथा दीर्घस्तेन वाग्वा इति भवति लोका-
स्वरयुती धान्ती धीऽन्ते यस्य स दकारः धस्यान्तो लकारः दकारलकारौ लोका-
शब्देन विसंख्योपलक्षितः तत्संख्यक इकारः तेन युतौ एतावता वद वद वाग्वा-
दिनि इति भवति । इयमष्टाक्षरी विद्या वाग्भवोपलक्षितवीजसन्दीपनजनिका सार-
स्वतधर्मीत्युत्तये आकाङ्क्षितार्थे कल्पलतेव ॥ ३३ ॥

द्वितीयवीजदीपनमन्त्रमाह ब्रह्मेति । ब्रह्मा ककारः शक्रेण दृशा च युक्तः
शक्रः इन्द्रः तवीजं लकारः दृशि चक्षुषि न्यस्यत इति इक् इकारः प्रथमोपात्तत्वाद्
ऋक्षपरिग्रहः । नादिनी लकारः भगेन एकारेण मेघेण लकारेण चान्विता उर्ध्वतया
कस्यान्तः खः सीऽन्ते यस्य सकः सभगम् एकारसहितं सपूषणं सलकारम्, अनन्तरं
धान्तं दकारम् उच्चरेत् । इत्यरूपो मेघो लकारः सदृक् इकारसहितः । कालो
मकारं समुच्चरेत् । अनन्तेन आकारेण युतं वियत् इकारमुच्चरेत् । सदशनः ओकार-
सहितः संवर्तकः लकार उच्चर्तव्यः । भीषणा मकारः साक्षरूरा सानुसारा कम-
लासनः ककारः उकारसहितः वैश्वानरो रेफः तादृश उकारसहित उच्चर्तव्यः ।
एतावता क्लिप्ते क्लेदिनि महाद्योभं कुरु इति भवति ॥ ३४ ॥

एकादशाक्षरीयं मन्मथवीजप्रबोधनकरी स्यात् ।
धीभयति नाकभूतलख्यानवासिनः सहसा ॥ ३५ ॥
सावित्री वदनयुता महादिकाली
व्योमान्तं शशधरखण्डमण्डितान्तम् ।
मोहिन्या सरसिजभूर्युतस्तथाग्नि-
विन्देयं परवीजदीपनी सा ॥ ३६ ॥
या यस्य दीपनकरी गदितेह विद्या
वीजस्य तस्य पुर एव समुच्चरेत्ताम् ।
विद्याषडङ्गवदनेषु यथावदेव
न्यासेषु साधकवरो विदधीम शश ॥ ३७ ॥

विद्याङ्गमेवं न्यसतः स्वदेहे त्रैलोक्यमेतद्वशमेति पुंसः ।

पापानि सद्यः प्रशमं प्रयान्ति त्रस्यन्ति रक्षांसि सपन्नगानि ॥ ३८ ॥

मन्त्ररूपमिदमीरितं मया सर्वथा गुरुमुखेन लभ्यते ।

गुर्वनुग्रहमृते महीतले मन्त्र एष न हि सिद्धिदायकः ॥ ३८ ॥

इति श्रीनागभट्टविरचिते त्रिपुरासारसमुच्चये

द्वितीयः पटलः ।

इयम् एकादशवर्णात्मिका विद्या मन्मथवीजस्य मन्मथवीजस्य दीपिका भवेत् ॥ ३५ ॥

द्वितीयवीजदीपनमाह सावित्रीति । सावित्रीपदेन श्रीहारी लक्षितः सङ्गा-
दिकाली महाकालीत्वार्थः । तदाश्ववर्षो मकारो लक्षितः वदन ओकारस्तेन युतः
व्योम इकारः तदन्तं सानुसारम् उच्चरेत् मोहिन्या उकारेण सरसिजभूर्युता
लकार उच्चर्तव्यः । ततो मोहिनौ अतोऽग्निः रेफः एतावता श्री महादीपं कुरु
इति सप्तक्षरी चरमवीजदीपनी उक्ता ॥ ३६ ॥

तेन प्रकारेण दीपनयाग इत्याह या यन्तेति । या विद्या यस्य वीजस्य दीपन-
करी उक्ता तद्दीजस्य पुरतः प्रशमं तां विद्यामुच्चरेत् ॥ ३७ ॥

न्यासेषु दीपनीयोगमाह विद्येति । विद्यान्यासवङ्गन्यासवदनन्यासेषु योज-
नीयेति । एवं कृते विद्या प्रबुद्धा भवति । एवं प्रकारेण सूत्रविद्या मन्मथार्थ-
स्वरूपेरे न्यसतः पुंसः लोकदयं वशमेति पापानि श्रामन्ति सद्यः सह ॥ ३८ ॥

तृतीयः पटलः ।

अथेदं शरीरं स्वकीयाङ्गुलीभि-

र्बुधैः पञ्चवत्यङ्गुलायाममुक्तम् ।

दिनेशाङ्गुलीभिः शरीरात् समीरो-

ऽधिकः प्राणसंज्ञो मतो योगविद्धिः ॥ १ ॥

इह प्राणवायुं सदाभ्यासतो यो नरो न्यूनभावं नयत्ये नमङ्गात् ।

समत्वं शरीरेण वा भूतलेऽस्मिन् स पूज्यो बुधैरुत्तमो योगवित् ।

॥ २ ॥

चतुर्दशात्रापघने प्रधाना नाडाः स्मृतास्तास्वपि तिस्र एव ।

इडा सुषुम्नापि च पिङ्गलाख्या मुख्या सुषुम्नैव च तासु नाडी

॥ ३ ॥

इदं मायामन्त्रस्वरूपं कथितं गुरुणा वा यदि लभ्यते तदा परं सिध्यति अन्यथा
गुरुप्रसादमन्त्रेण एव मन्त्रो न सिध्यतीति ॥ ३६ ॥

इति त्रिपुरासारसमुच्चयटीकायां द्वितीयः पटलः ॥

एवं साधकानां सकलपुरुषार्थसारभूतं मन्त्रस्वरूपमुक्त्वा पुरुषार्थान्तराय परि-
हाराय योगाङ्गभूतप्राणायामप्रकारान् तद्विशेषांश्च वक्तुमुपक्रमते अथेदं शरीरमि-
त्यादिना । इदं शरीरं पण्डितैः षडङ्गिकनवत्यङ्गुलदेव्यम् उक्तं यस्य शरीरस्य परि-
माणं तस्यैवाङ्गुलिमानेन । प्राणसंज्ञकीवायुः शरीराग्निर्यमस्यानादुद्भादशाङ्गुलीभि-
र्बुधैः मतोः षडङ्गुलपर्यन्तं सञ्चरति ॥ १ ॥इति । इह भुवि यो नरः सदाभ्यासतः सदाभ्यासेन एनं प्राणवायुं शरीरा-
ङ्गुलभावं सकलाङ्गव्यापकत्वं नयति । शरीरेण समङ्गुलं तोल्य वा आसनाङ्ग-
व्यापकत्वं वा करोति स योगवतां मध्येऽस्मिन् भूतले पूज्यते इति ॥ २ ॥प्राणायामभूता नाडी दर्शयति चतुर्दशेति । तदुक्तं नाडीनामाश्रयः पिङ्गो नाडाः
प्राणस्य आश्रय इति । अस्मिन् शरीरे चतुर्दश नाडाः प्रधानाभूताः सन्ति अपि
चतुर्दशसु मध्ये चतस्रः प्रधानाः स्मृताः ॥ ३ ॥

इडा नाम नाडी स्थिता वामभागे

तनोर्दक्षिणे पिङ्गला नाम नाडी ।

तयोः पृष्ठवंशं समाश्रित्य मध्ये

सुषुम्ना स्थिता ब्रह्मरन्ध्रं याञ्च ॥ ४ ॥

सुषुम्नान्तराले स्थिता चित्रनाडी

युता पञ्चवर्णोज्ज्वला पञ्चदेवैः ।

तदन्तर्गतं ब्रह्मरन्ध्रं सुसूक्ष्मम्

मृणालान्तरालोत्सत्तन्तुतुल्यम् ॥ ५ ॥

तासां तिसृणां नामानि कथयति । इति । इडा पिङ्गला सुषुम्ना चेति
तास्वपि तिसृषु मध्ये सुषुम्नैव प्रधानीभूता । चतुर्दशनाडीनां नामानि यथा ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च सरस्वती । गात्रादौ हस्तिजिह्वा च सुषुम्ना च यश्च-
स्तिनी ॥ अलम्बुषा कुक्षौ च शङ्खिनी चित्रिणी तथा । विशोदरो विश्वमुखी व्यासा-
ज्ञाता चतुर्दश । एतास्वपि तिस्रो मुख्याः तास्वपि योगः प्रतिष्ठितः तास्वपि
सुषुम्नैव मुख्या सा च षडङ्गान्तं पृष्ठवंशं समाश्रित्य सकलाधारत्वेनापीमुखी
अङ्गुलीभूता तिष्ठति । आधारी नाम पञ्चस्थानात् षडङ्गुलादूर्ध्वं नेत्रादुद्भादङ्गुलादधीभागे
चतुरङ्गुलायामवित्सारं अङ्गुलीत्रयं लगादिधातुभिर्वेष्टितं चतुर्दलात्मकं पाण्डुरा-
कारं पद्मं तत्कर्णिकामध्ये त्रिकोणा योनिः तन्मध्ये सकलपञ्चनिमित्तोपादान-
भूता कुण्डलाख्या चित्रा यी शक्तिः त्रिगुणितादिरूपेण सूर्येन्दुवैश्वानराणां मूलभूता
भ्रमति या त्रिकोणमुख्यता सुषुम्ना नाम नाडी वीणादण्डाख्यपृष्ठवंशस्य पुरीभागा-
मवलम्बा ब्रह्मरन्ध्रं पर्यन्तम् ऊर्ध्वाकारा तिष्ठति । तथाच तन्मूर्च्छामणिः । मरुदण्डे
वह्निः प्रार्थं चन्द्रसूर्यातिमल्लके । किम्बा मध्ये—सुषुम्ना सन्निविष्टा च तन्मध्ये चित्र-
रुपिणी । तवैव यथितं पद्मं मूलादिपद्मपञ्चकम् । कलिकाकाररूपेण डाकिन्या-
द्यावलम्बितम् । मूलधारं समाख्याय स्थिता नागस्वरूपिणी । वायुना भिद्यते सुतं
ददं चित्रा नयेत्ततः । तच्छासीज्ज्वलकामस्य शिख्याऽतिसुसूक्ष्मला । प्रतिचक्र-
प्रबुद्धा सा जीवात्मानं परे कुले । नियोजयति तदयोगादहृतं चरते चिरम् ।
अ्योम प्रीतिश्च नासाय गतौ चन्द्रदिवाकरौ । अधोदक्षं महापद्मं श्रीङ्गीकृत्य
सुषुम्नया । व्यापुष्य नासिकामध्यं गतं चित्रा तु तद्वता । ऊर्ध्वं भित्वा तु लिङ्गं

ब्रह्मसूत्रमिदमेव देहिनां जीवभूतममृतैककारणम् ।

यद्वदन्ति मुनयः पुरातना दिव्यमार्गं इति भव्यचेतसः ॥ ६ ॥

नै इतरान् पुष्करान् ततः । वेहीरुत्तमनाकाङ्क्षाकाङ्क्षिणी मोक्षदेहिनी । जीवना-
दृष्टसम्पदा स्थिरा परमसन्निधौ । एतदेवं विजानाति भित्तिं वाति परं पदम् ।
इत्यादि वक्ष्यः । योगार्थेऽपि । सुरग्रन्थोपनिषत् । तेनैव सत्यतः क्रमात्
सूर्याचन्द्रमसी नाडी गते नासादयावदि । तन्मध्ये द्वितीयं भित्तिं सुषुप्ता पञ्चकी-
टरे । ब्रह्मरन्ध्रविधायितां भित्तिं स्थीम सुरालयम् । स्थितनासाया तद्वारं कुण्डलीप्रति-
रूपवला । निद्रावशगता देवी प्रसुप्तभुजगीपमा । तन्निक्षीपस्य वामदक्षिणकीर्यथोः सं-
श्रुते सुषुप्तायां वामदक्षिणभागे इडापिङ्गली स्थिते । तयोर्मध्ये इडां नाम नाडीं चाप-
कृतिर्भूत्वा लिङ्गसूत्रस्थाने सुषुप्तामाश्रित्य दक्षिणभागं गता तदाकारा पुनरपि नाभि-
स्थाने वामभागे गता । तदा पुनरपि हृदयस्थानमाश्रित्य दक्षिणभागं गता । तदा करौ
पुनरपि जातुसूत्रमाश्रित्य वामनासापुटं गच्छति । एवं दक्षिणभागसंयुक्ता पिङ्गला
सुषुप्तामाश्रित्य दक्षिणनासाविवरं गच्छति । सुषुप्तासूत्रपुरीमांगादुत्थिता आजि-
हानं सरस्वती नाम नाडी स्थिता । केचित्तु त्वयं वर्णयन्ति । एताः सुषुप्तासिन्ध-
यांसु योगः प्रतिष्ठितः । तार्थं नासापुटद्वन्द्वब्रह्मरन्ध्रविनिर्गताः । सरस्वत्यादि-
चत्वारो मुखरन्ध्रविनिर्गताः । तास्वैका शब्दजननी स्यात् स्वरसवाहिनी । अपरा
रसनाधारा परा तीर्थवेष्टा शिवा । स्यात् । षट्नेत्रकर्माङ्गमेदोहारविनिर्गताः ।
अङ्गिनी नाभिसम्बन्धा यो नातु हृदि रक्ष्यते । यथा गर्भगतः पिण्डः पुथ्यतेऽन्न-
रसादिभिः । एतास्य एव नाडीभ्यः श्रोत्रोपश्लेषप्रकारेण सार्वलक्षण्यसंख्यानां
नाडीनां संभवः । कुर्वे का नाडी तिष्ठति इति शिष्याकाङ्क्षाधामाह इति शरो-
रस्य वामांशमाश्रित्य इडां नाम नाडी दक्षिणभागं पिङ्गला तयोर्नाडीर्मध्ये दिव्य
पृष्ठवंशमाश्रित्य ब्रह्मरन्ध्रपेथ्यन् सुषुप्ता पवस्थिति । सुषुप्ताया अर्धन्तरे चित्ता नाडी
स्थिता पञ्चभिर्वर्णैः श्वेतरक्तादिभिर्वर्णवला पञ्चभिर्देवैर्वाविसुहृदेभ्यः सदाशिवैः
संयुक्ता । तदुक्तम् । ब्रह्मा जनादेनो रुद्र ईश्वरश्च सद्गुणिवः । चित्वाख्यनाश-
काः स्यान् पञ्चभूताधिदेवताः ॥ ४ । ५ ॥

ब्रह्मेति । इदमेव ब्रह्मसूत्रं शरीरिणां प्राणस्थानं जीवभूतम् अमृतैककारणम्
अस्मिन्नेव ज्ञायते मरणं न चरतीत्यर्थः । यद्वदन्ति प्राचीना मुनयो दिव्यमार्गं इति
अवबन्ति निर्वाणोपधीमो स एव मार्ग इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इडायां चरत्येष शोतांशुमाली

श्रोतो वामभागेऽमृतं सम्पदिष्टम् ।

रविः पिङ्गलायां चरत्येष तस्माद्

विषं दक्षिणो भाग उक्तो मुनीन्द्रैः ॥ ७ ॥

जानीयादुदये बुधः स्वजठरे कन्देऽशरीरे नृणाम्

प्राणातिगमकराङ्गुले खलु लयं सन्ध्यं च पूर्वापरं ।

उत्पत्तिश्च लयश्च सन्ततमधीवृत्तिं निशां वासरम्

चोर्द्धां वृत्तिमधस्तथा हिमकरं चोर्द्धां दिनेशं गतिम् ॥ ८ ॥

तुषारांशुनाडीं प्रपन्ने तु देवे

तदा शान्तिकादीनि कर्माणि कुर्यात् ।

बुधो रौद्रकर्माणि मार्तण्डनाडी-

मुमे मिथ्यकर्माणि नाडी प्रपन्ने ॥ ९ ॥

इडायां चरत्येष शोतांशुमाली । एष शिशिरकिरणी वामे इडासंज्ञायां नाडां चरति तेन
वामभागेऽमृतमुक्तं पिङ्गला वामादिभ्यश्चरति सा च दक्षिणभागमाश्रितेति स भागो
विषसंज्ञकः आदित्यस्य खेचरत्वात् वायुनियमेन सिध्यतीति ॥ ७ ॥

तस्योत्पत्तिविनाशज्ञानमाह जानीयादिति । बुधः अशरीरे वावीर्द्धां
कन्दे मूलभूते आधारे चक्रे उदयम् उदयं जानीयात् । तथा आधारचक्रे शुद्धोपरि
लिङ्गाधःस्थिते वायुवृत्तिरिति प्राणाद्विज्ञादशाङ्गुले विनश्यतीत्यर्थः । तदेव स्थान-
वयं पूर्वापरं सन्ध्यं कन्दात् पूर्वसंख्या प्राप्ते दादशाङ्गुलं वह्निर्याति । पश्चादेतीति
स्थानवयम् उत्पत्तिं लयं विनाशं च ते एव ज्ञातव्ये । आधारेति । वावीरधोगमनं
निशां जानीयात् ऊर्द्धगमनं वासरं दिवसं जानीयात् । चक्रे हि अक्षरेव प्राणो
राशिरपान इति तथाधीवृत्तिं चन्द्रं जानीयात् ऊर्द्धं गमनमिति । अतएव योगार्थेने
वर्षेण्यधीमुखश्चन्द्रः शेषेण्यूर्ध्वमुखीरविरिति ॥ ८ ॥

केन वायी कानि कर्माणि कर्षव्यानीत्याह तुषारांशुनाडीमिति तुषा-
रांशुनाडीं इडां गते वायी शान्तिजनकानि कर्माणि कुर्यात् । सूर्यनाडीं
पिङ्गलां गते रानी रौद्राणि दादशानि कर्माणि कुर्यात् । चन्द्रमसः शीतलांशु-

भूतानामुदयं हयोरपि बुधः संलक्षयेत् पक्षयो-
स्तबाधो वसुधोदयं निश्चितधार्मिकस्य दण्डस्युशि ।
देवेऽधःस्युशि वारिणो हुतवहस्योर्द्धं गते तूदयम्
तिथ्येकसंस्पृशे मारुतस्य परितः स्पृष्टे मरुदहर्त्तनः ॥ १० ॥
वश्यस्तन्मनयोः प्रशस्त उदयो भूमेर्जलस्योदयः
शस्तः शान्तिकपौष्टिकादिषु शुभेष्वङ्गाय वङ्गे पुनः ।
शत्रोर्मारणदारणादिकरणेषूपचाटनोच्छासयो-
र्वायोः शान्तिकनिर्विघ्नोकरणयोर्व्योम्नो हितस्योदयः ॥ ११ ॥

धरणेरुदये गदार्दितानाम्
यदि दूतः समुपेत्य पृच्छतीह ।
सहसा नहि रोगजा प्रबाधा
प्रशमं याति चिकित्सीतापि सम्यक् ॥ १२ ॥

त्वात् स्यस्य खरकरत्वादिति भावः । उभयनाडीस्य वायौ शान्तिकानि रौद्राणि
च कमाणि कुर्वन्त ॥ ८ ॥

भूतानामिति । हयोरपि पक्षयोः शुक्लपक्षयोर्भूतानां प्रविष्यते तेनीवायु-
काशानाम् उदयं संलक्षयेत् अवधारयेत् । तत्र भूतेषु मध्ये पृथिव्या उदयं प्राण-
मध्यदण्डगः वायौ यदा प्रशस्यते दण्डाकारगतिर्भवति तदा भूमेरुदयं जानीयात् ।
देवे वायौ अधःस्युशि सति वारिणो जलस्य उदयं जानीयात् । ऊर्ध्वं गते वायौ हुत-
वहस्याधेरुदयं जानीयात् । तिथ्येकं पार्श्वद्वयं संस्पृशे वायोऽरुदयं जानीयात् ।
समस्तनासारम्भे व्यापके वायौ वहति सति मरुदहर्त्तनं वाकाशस्य उदयं जानी-
यात् ॥ १० ॥

एतज्ज्ञानफलमाह वक्ष्येति । भूमेरुदये वश्यजनकं क्षमाजनकं कर्म कुर्वन्त ।
अलभतस्योदये सति शान्तिजनकं पुष्टिजनकं कर्म कुर्वन्त । भट्टिति स तु मा-
णादिजनके कर्मणि वङ्गेरुदयः प्रशस्तः । शत्रोर्मोक्षालने नगरोच्छेदे च वायोऽरुदयः
प्रशस्तः । निर्विघ्नोकरणसत्त्वे च वाकाशस्योदयः प्रशस्तः ॥ ११ ॥

प्रशमाह धरणेरिति । पृथिव्या उदये सति नैरज्यमनुकस्य भविष्यति दूत
आगत्य पृच्छति तदा रोगजा पीडा सखः कृतप्रतिक्रियापि हटेन शान्तिं नयतीति

जलोदये व्याधिरूपेति शान्तिं मृत्युर्भवत्येव वसुदये च ।
तथोदये चापि समोरणस्य व्योम्नोऽचिरमेव रुजां विनाशः ॥ १३ ॥
देवे दक्षिणभागगीऽथ पुरुषो रोगातुरो दक्षिणे
स्थित्वा पृच्छति पृच्छकः स पुरुषो जीवत्यरोगश्चिरम् ।
वामायां तु रुजाकुलोक्ततनौ वामाश्रिते चेश्वरे
वामा पृच्छति चेत् स्थिता गतगदा वामाचिरं जीवति ॥ १४ ॥
देवे गते पृच्छति वामभागं स्थित्वा नरो दक्षिणतो यदीह ।
व्यत्यासतोऽस्मादापि कच्छसाध्यं वदन्ति सन्तः खलु रोगजातम्
॥ १५ ॥

अन्तर्गते पृच्छति पृच्छकश्चेदेवे नरो जीवति वीतरोगः ।
तेनैव रोगेण वह्निर्गतेऽस्मिन् परितराजस्य पुरं प्रयाति ॥ १६ ॥
सर्वेषु कार्थेषु यदीश्वरेऽस्मिन् अन्तर्गते वाञ्छितमिदयः स्युः ।
वह्निर्गतेऽमङ्गलमौश्वरेऽपि शुभाशुभं कर्मफलं तु विद्यात् ॥ १७ ॥

वक्तव्यमित्यर्थः । जलोदये सति यदि पृच्छति तदा व्याधिः शान्तिं याति ।
वसुदयेऽथेरुदये यदि पृच्छति तदा रोगार्त्तस्य मृत्युर्भवति । वसुधुताश्रममिति
विशः । वायोऽरुदये यदि पृच्छति तदा मृत्युर्भवत्यर्थः । वाकाशोदये यदि आगत्य
पृच्छति तदा तत्रैव रोगाणां विनाशो भवति ॥ ११ । १३ । १४ ॥

प्रकारान्तरमाह । देवे वायौ दक्षिणां सङ्गते सति तत्रैव स्थित्वा दूतो यदि
पृच्छति तदा रोगार्त्तं जनी नीरोगः सन् बहुशतवयं जीवति । स्थितां रोगाग्रायां
वामभागतो वायुर्भवति तत्राश्रितो दूतः पृच्छति तदानीं रोगात् सा चिरं जीवति
इति ॥ १५ ॥

देव इति । वामपदेशं गते वायौ दक्षिणां गत्वा दूतो यदि पृच्छति तदा कष्ट-
साध्यं नैरज्यं वक्तव्यम् । दक्षिणगे वायौ वामभागगः पृच्छति तदा कष्टसाध्यं नैरज्यं
वदेत् । अन्तर्गते इति । अन्तर्गतं गते वायौ यदि पृच्छकः पृच्छति तदा नीरोगो जीवति ।
प्राणावह्निर्गते वायौ यदि पृच्छति तदा तेनैव रोगेण यमालयं

आरभ्य दर्शप्रथमासुदेति वामे पुटे त्रौणि दिनानि देवः ।
वामेतरं त्रौणि ततो दिनानि पूर्णा तिथि र्वावदथैवमेव ॥ १८ ॥

अथारभ्य शुक्लान्यपक्षादिभूताम्
तिथिं त्रौणि देवो दिनान्यभ्युदेति ।

पुटे दक्षिणे त्रौणि वामे तु यावत्
कुहरेवमेवं समालक्षयेत् ॥ १९ ॥

एकस्य पक्षस्य विपर्ययेण

रोगाभिभूतिर्भवतोह पुंसाम् ।

तयोर्वयोर्वसुसुहृद्विपत्तिः

पक्षत्रये क्षण्यतो मृतिः स्यात् ॥ २० ॥

रोगी यातीति । काव्यान्तरं तत् प्रयोजनं कथयति । यदीश्वरे वायौ अन्तर्गते भव
त्कार्यं आकाङ्क्षितसिद्धिर्भवति वद्विर्गते वादशाङ्कुलादधिकं गते सर्वकार्याणि नश्य-
न्तीति । कति दिनानि कुत्र तिष्ठतीति कथयति ॥ १९ ॥ २० ॥

आरभ्येति । दर्श एव प्रथमा तिथिर्यस्याः प्रतिपदः सा दर्शप्रथमा प्रतिपत् तेन
शुक्लप्रतिपदादिविधिवये वामे चतुर्थ्यादि दक्षिणे सप्तम्यादि वामे दशम्यादि दक्षिणे
त्रयोदश्यादि वामे कृष्णप्रतिपदादि दक्षिणे चतुर्थ्यादि वामे सप्तम्यादि दक्षिणे दश-
म्यादि वामे त्रयोदश्यादि दक्षिणे । अथेत्यनन्तरं शुक्लान्यपक्षादिभूतान् कृष्णप्रतिपत्ति-
यिसुप्रक्रम्य त्रौणि दिनानि दक्षिणभागे वायुरुदेतीत्यादिसंख्या उक्ता एव ।
पुरुष उदरं लक्षयेत् ॥ १९ ॥ २० ॥

एकस्मिन् । ॥ यद्येकत्र पक्षे वायौवैपरीत्यं भवति तदा तस्य पुरुषस्य रोग-
जनितोऽभिभवो भवति । शुक्लप्रतिपदादिदिनत्रयं वायुवायुर्वापुटे सञ्चरति तत्र
यदि दक्षिणपुटे भवति एवं पक्षदशदिनपर्यन्तं यदि व्यत्ययो भवति तदा रोगाभि-
भूतिर्भवति नासमाय वैपरीत्येन सहृदा विपत्तिः पञ्चषत्वारिंशद्दिनानि यावत्क्षाल्यो
तस्य पुरुषस्य मरणं भवतीति । वायौवैपरीत्ये रोगप्रदिकं भवतीति स्वाभाविकी
मृतिः ॥ २० ॥

यदात्मनः कालवशात् समोरणी

विपर्युदेति प्रकृतिं विहाय सः ।

तदा निरुध्य स्वसनं निपौडयेद्

॥ अथा स्थितं पक्षमुपैति चात्मनः ॥ २१ ॥

हावेव धत्तः सकलश्च कालं दिवाकरः कैरवबान्धवश्च ।

भोक्त्री सुषुम्ना सकलस्य चास्य कालस्य दीपादिवसात्मकस्य ॥ २२ ॥

ततः क्रमेणैव विशुद्धनाडीपथान्तरः प्राणसमोरणस्य ।

शनैः शनैः संयमने प्रयत्नं यथाविधानं विदधीत धीरः ॥ २३ ॥

श्रीतांशुमार्गेण शनैः समोरमापूरयेत् स्त्रीदरमादरेण ।

विकारमात्राभिरपेततन्द्रः कालाग्निमूलार्पितचित्तवृत्तिः ॥ २४ ॥

ततो धारयेन्मातुः शुद्धचेताश्चतुःषष्टिमात्राः समापूरितं तम् ।

वह्निर्भास्वता रेचयेन्मन्दमेनं तदर्द्धाभिरन्तर्निरुद्धं तु ताभिः ॥ २५ ॥

विपरीतोदये शुभोदयः कथं स्वादित्याङ्गं यदेति । स्वकीयादृष्टवशाद्वायुवैप-
रीत्ये उदेति तदादिबीधं कृत्वा आसं पीडयेत् यथा पुटान्तरं गच्छति ॥ २१ ॥

हावेवेति । कुसुमबन्धुचन्द्रः सूर्यशासी सकलं कालं धत्तः दिवारात्रि-
रसात्मकस्य रात्रिद्विपक्षचित्तस्य कालस्य भोक्त्री भविका सुषुम्ना परं नाम्ना नाडी-
भोक्तृत्वं नाम चित्कलासमवेतस्य तस्वीपाधिवया रूपत्वमापाद्य सर्वस्वाभिभावकल-
मित्यर्थः ॥ २२ ॥

तत इति । सुषुम्नैव भोक्त्री तदा क्रमेण विशोधितनाडीमार्गान्तरः सन् प्राण-
वायोः शनैः शनैः संयमने नियमे प्रयत्नं यथा कथितप्रकारेण कुर्वीत ॥ २३ ॥

तमेव प्रकारं कथयति श्रीतांशुमार्ग इति । श्रीतांशोयन्दस्य वर्जना वाम-
नाद्या वायुभिः स्वकीयमुदरं विकारमावया पीडयन्मात्राया पूरयेत् । अपेता तन्द्रा
निद्रा यस्य सः कालाग्निमूलार्पितचित्तवृत्तिः । कालाग्निमूले मूलाधारे-
ऽर्पिता चित्तवृत्तिर्व्यापारो येन ॥ २४ ॥

तत इति । पूरितं वायुं चतुःषष्टिमात्रापर्यन्तं धारयेत् तस्य गतागतं विरोध-
येत् भास्वता सूर्यमार्गेण दक्षिणया शनैस्तदर्द्धाभिर्वात्रिंशन्मात्राभिरभ्यन्तरे निरुद्धं
तं वायुं रेचयेत् लज्जेत् ॥ २५ ॥

विपरीतमतो विदधीत बुधः पुनरप्यथ तद्विपरीतमिति ।

अमुना विधिना सुमनाः सततं मरुतो विदधीत सुसंयमनम् ॥ २६ ॥

प्रखेदं जनयति यः प्राणायामेषु सोऽधमः प्रोक्तः ।

कल्पोमध्यः पुंसां भूमित्यागं तनोस्तनोति परः ॥ २७ ॥

तावद्विदधीत बुधः प्राणायामं समाहितो विधिवत् ।

यावत् सम्भवति भुवि प्राणायामस्योत्तमस्य गुणः ॥ २८ ॥

अयं प्राणायामः सकलदुरितध्वंसनकरो

विगर्भः प्रोक्तोऽसौ शतगुणफलो गर्भकलितः ।

जपध्यानापेतः स तु निगदितो गर्भरहितः

स गर्भसूक्ष्मो मुनिपरिवृतैर्योगनिरतैः ॥ २९ ॥

शुचिः प्राणायामान् प्रणवसहितान् षोडश वशी

प्रभाते सायञ्च प्रतिदिवसमेव वितनुते ।

दिजो यस्तं श्रूणप्रहरणकृतांघोऽभिकलितम्

पुनन्येते माजादिह दुरिततूलीघ्नदहनाः ॥ ३० ॥

प्रायन्यमी षड्भिरपीड सासैर्जन्मान्तरोपार्जितपापपुञ्जात् ।

संवत्सराह्नपदं तदेकं प्रकाशयन्त्येव यदच्युताख्यम् ॥ ३१ ॥

इह रेचकपूरकौ विहाय स्थिरधीः कुम्भकमेव केवलं यः ।

सततं कुरुते मनोजवत् लभते वीतजरामयः स सत्यः ॥ ३२ ॥

विपरीतमिति । अतः प्रकृतविपरीतं विदधीत कुर्यात् । पुनरपि तद्विपरीतं

प्रकृतकसेवादिकं पुनरपि तद्विपरीतम् एवमभ्यसेत् अमुना प्रकारेण मरुतो वायो-
नियमं न कुर्यात् ॥ २६ ॥

प्रखेदमिति । अयं सुगमः ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥

अयमिति । गर्भो गर्भगुणः प्राणायाम उक्तः सन् सकलदुरितानि विनाशयति

गर्भेण सहितोऽयं शतगुणफलसहितः कथितः विगर्भापेक्षया को विगर्भः कः सगर्भः

प्राणायामायासाह जपेति । जपध्यानेन शून्यो यः गर्भरहितः ताभ्यां युक्तो यः

सगर्भः कथितः ॥ २९ ॥

न हि तस्य सुदुर्लभं त्रिलोक्या-

मिह यः केवलं कुम्भके निषण्णः ।

अणिमादिगुणाष्टकं करस्वम्

ननु तस्यैव निरस्तमृत्युभीतिः ॥ ३३ ॥

राजदन्तयुगलादिमस्तृणं सन्निधाप्य रसनां तदन्तिके ।

काकचक्षुपुटमारुतं पिवेत् प्राणसंयमनमेतदुत्तमम् ॥ ३४ ॥

दिकचक्षुसमीरणं शनैर्धयतः सन्धिरिक्तस्य सन्ध्ययोः ।

अमदाहगरोदरामयज्वरगुल्माः प्रशमं प्रयान्ति च ॥ ३५ ॥

उभयोरपि सन्ध्ययी मुहूर्त्ते पिकधातु धयतस्त्रिमासमात्रम् ।

सरसं दिकचक्षुगन्धवाहं भुवि सारस्वतसिद्धिरुत्तमा स्यात् ॥ ३६ ॥

विषमुग्रमुदग्रवीर्यभाजां प्रविनाशं समुपैति पञ्चगानाम् ।

किमु वृश्चिककीटलूतकानामिह काकोलमुखानिलस्य पानात्

॥ ३७ ॥

दिकचक्षुसमीरणं नरः सरसं यः परिक्रम्य सन्ध्ययोः ।

कुरुते निजकुण्डलीमुखे चयरोगं स विमुच्य जीवति ॥ ३८ ॥

दिकचक्षुसमीरणं नरो यः पिवतीहानिशमेव वीततन्त्रः ।

शुचिरित्यादि । अतुष्टयं सुगमम् ॥ ३०-३२ ॥

राजदन्तेति । राजदन्तयुगलद्वयस्यादिमस्तृणं तेषाम् अन्तिके संमीपे जिह्वी

सन्निधाप्य काकचक्षुपुटेन वायुं पिवेत् । काकचक्षुपुटवन्मुखं कला पिवेदि-

गर्भः । सन्ध्यभूतदन्तचक्षुष्यं राजदन्ताः एतदुत्तमं वायोनिर्धमनमिति ॥ ३४ ॥

दिकेति । दिकचक्षुष्यां समीरणं वायुं धयतः पिवतः षेष्टं पा पाने । ताभ्यां

चकाराभ्यां लभितो दिकः काकः अमदाहं गरोविषम् उदरामयम् उदररोगः ज्वरः

इत्येवमिहायाः प्रशमं प्रयान्ति ॥ ३५ ॥

उभयोरिति । उभयोः प्रातः सायं सन्ध्ययीमुहूर्त्ते दण्डद्वयं यावत् प्रहरवय-

मात्रं वा न श्यश्नुं तस्य वातुः धनुः पुंसां काकचक्षुपुटमारुतं पिवतः सारस्वत-

सिद्धिर्भवति सन्ध्यामुहूर्त्तमात्रं प्रहरवयं वेति व्यवस्थितविकल्पार्थः ॥ ३६ ॥

भवति भ्रुवमेव तस्य वर्षाच्छवणं दर्शनमप्यतीव दूरात् ॥३८॥
 बहुधा कथितैर्मुहुः किमेभिर्दिकचक्षुः तु समीरणस्य पानात् ।
 जरसा सह नाशमाशु याति प्रबलं मृत्युकृतं भयं नराणाम् ॥४०॥
 जिह्वां कृत्वाऽनाकुलस्तालुमूले दन्तैर्दन्तान् गाढमापीडयित्वा ।
 मन्दं मन्दं यः पिवेद्गन्धवाहं सौधैः पूरैः साकमन्तः स्पृशन्निः ॥४१॥
 षण्मासाभ्यासेन रोगैरशेषैः पापेभ्योऽसौ मुच्यते साधकेन्द्रः ।
 अष्टादेकाद्विंशतिं मृत्युदूतीं जित्वा भूमौ दीर्घकालं स जीवेत् ॥४२॥

वर्षतयाभ्यासवशादतीतमनागतं वेत्यलिनीलकेशः ।
 विषं न देहे क्रमते तदीये दृष्टे सुधोरैरपि घनगेन्द्रेः ॥ ४३ ॥
 न कृत्रिमं स्थावरजङ्गमं वा विषं किमन्यैरपि कालकूटैः ।
 गुणाष्टकं कालवशादुपेत्य महीतले क्रीडति भैरवो वा ॥ ४४ ॥
 या सुण्डाधारदण्डान्तरविवरगताहारनीहारगौरी
 सौधीं धारां नभोऽभोरुहकुहरविधोः संस्रवन्तीं वहन्ती ।
 तस्या वज्राख्यनाद्याः खगमुदरदरीमध्यगं यो विदध्यात्
 तस्या ब्रह्माण्डभाण्डप्रलयमपघनं स्यादघनं मृत्युमृत्योः ॥४५॥

विषमिति । काकीलः प्रयं सुगमम् ॥ ४१-४० ॥

जिह्वामिति । तालुप्रदेशे जिह्वां बीजयित्वा उपरिस्थदन्तपङ्क्त्याऽधीहत्वावलिं
 आपीड्य सौधैः पूर्वमुखावस्थितैः सह गन्धवाहं वायुं पिवेत् अन्तः सुगमम् । प्रका-
 रान्तरमाह जिह्वामिति । सौधैर्मुखागतैरशेषैः विषसां जरां कृत्रिमविषं नारि-
 केलमिश्रितकपूर्वं स्थावरं हिमशैलजादिकं जङ्गमं पार्वतीयं व्याघ्रनाभिजन्मं गुणा-
 ष्टकम् अष्टसिद्धिभैरवावताराद्यैः वाशब्दः ॥ ४१-४४ ॥

या सुण्डेति । सुषुक्तालगतया वज्राख्यनाद्या उदरमेव दरी कन्दरा तन्मध्य-
 वर्त्तिनं खगं वायुं यो विभानं करोति तस्य पघनं शरीरं मृत्युमृत्योर्धनं मुहुरं
 भवति । मृत्युर्धनं तस्य मृत्युर्नाशकः तस्य लोहमुहुरो भवति । घनः साकोह-

मूर्च्छां गतो हरति रोगसमूहमध्या-
 रुहः करोति गगने गमनं नराणाम् ।
 वातो मृतो वितनुतेऽमरतां समस्त-
 मभ्यासतः सुलभमेव समीरणस्य ॥ ४६ ॥
 अथ पार्श्वनिर्द्वकम्बुर्ना ध्वजमूलस्थितसव्यपादपार्श्वः ।
 ऋजुकायशिरोधरो यतात्मा विषयेभ्यो विनिवर्त्तितेन्द्रियाश्च ॥४७॥
 काकीचक्षुषश्चष्टैर्मुहुः रुदरदरीं पूरयित्वा समीरै-
 रस्तुष्टाभ्यासुभाभ्यां नररिपुविवरे तर्जनीभ्यां च नेत्रे ।
 नासारन्ध्रं निरुध्य स्थिरविमलमतिर्मध्यमाभ्यामथास्त्र-
 मन्वाभिर्नातिगाढं कमलजनिलये स्थापयेन्मानसं खम् ॥४८॥

मुहुर इत्यमरः । सा का मुखधारादण्डान्तरविवरगतां मुखधाराधृतो दण्डः
 पृष्ठवंशात्मकः तदन्तर्गतसुषुक्ता तन्मध्यवर्त्तिनमित्यर्थः । कौटशाहवे हिमवच्छुधा-
 द्यतधारां वहन्ती धारयन्ती आकाशदेशावस्थितपद्माभ्यन्तरवर्त्तिनीविधीयन्त्यस्य
 चरन्तीम् तथाच यः सुषुक्तालगतवायुं निरोधयति तस्य मरणं न भवतीत्यर्थः ॥४५॥

मूर्च्छामिति । मूर्च्छां निर्धेष्टले सति इति यावत् । अज्ञातत्वेन रोगसङ्घातं
 निवारयति । अहः सन् नाशकरे निरुहः आशयः सन् मनुष्याणाम् आकाशगमनं
 निराधारसञ्चारं करोति अतः मनसा सह याति स्वाभीष्टदेशं तथा
 विलीनः अमरताम् अमरणं नयति । तथाच मूर्च्छितो हरति व्याधिं निहन्त्यामरणं
 कृतः । अहः खेचरतां कुर्व्यात् वजी वायुश्च भैरविः ॥ ४६ ॥

प्रकारान्तरमाह तथेति । ना पुरुषः स्वीयमानसं कमलजन्मनी ब्रह्मणो निलये
 आधारकमलेऽवस्थापयेत् । कौटुकपार्श्विणा एकपादगुल्फेन निरुहः कम्बुनिरुह-
 शुदमागो धेनु सः ध्वजमूले चिह्नमूलेऽवस्थापिता अपरपादपार्श्विणेन सः । ऋजु-
 कायः अवज्ञशरीरः यतात्मा इन्द्रियमेव दुर्हरत्वादह इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

काकीति । काकवधूमुखेनाकूटैर्वायुभिरुदरदरीं पूरयित्वा करहवस्याङ्गु-
 लाभ्यां नररिपुविवरे वज्रनाशं करोति अर्जुनः तस्य रिपुः कर्णः कर्णविवर इत्यर्थः ।
 तर्जनीद्वयेन नेत्रद्वयं मध्यमाभ्याम् अङ्गुलीभ्यां नासापुटं निरुध्य अन्वाभिस्तुभिर्मुखं
 निरुध्य ॥ ४८ ॥

यथाशक्त्याभ्यासं प्रतिदिवस मेवं विदधतः

सुषुम्नान्तश्चायं प्रचरति शनैर्देहपवनः ।

तदा नादो नैजो भवति सहसानन्दजननः

क्रमाद्दीणावादिप्रहतसृदुवीणावगणः ॥ ४८ ॥

आदौ मत्तालिमालागलपथविमलत्तारभङ्गारहारी

नादोऽसौ वंशिकांस्थानिलभरितलसदंशनिस्रानतुल्यः ।

घण्टानादानुकारी तदनु जलनिधिध्वानधीरो गभीरो

गर्जं पर्यन्यघोषः पर इह कुहरे वर्तते ब्रह्मनाद्याः ॥ ५० ॥

विजिते भवतीह तेन वायुः सहजो यस्य समुत्थितप्रणादः ।

शृङ्गिमादिगुणा भवन्ति तस्यामितपुण्यस्य महासुखास्पदस्य ॥ ५१ ॥

सुरराजतनुजवेरिरन्ध्रे विनिरुध्य स्वकराङ्गुलीद्वयेन ।

जलधेरिव धीरनादमन्तः प्रसवन्तं सहसा शृणोति मर्त्यः ॥ ५२ ॥

परिभावयतोऽपि नादमेनं त्रिदशाधीशतनूजवेरिजातम् ।

सततं भवतीह तस्य जन्तोर्गुणसम्पत्तिरपेतकल्पस्य ॥ ५३ ॥

शृङ्गाण्डकुलिभिर्निरुध्य विधिवत् कीदृण्डयोः पण्डितो

मध्ये वदमरुन्निरुध्य वृषभयेष्ठश्च षष्ठेन्द्रियम् ।

यथेति । एवमनेन कथितप्रकारेण प्रतिदिनमभ्यस्यः पुंसः सुषुम्नाभ्यन्तरे अयं वायुः सञ्चरति यदि तदा सततानन्दजनको ब्रह्मपदी नाद उत्पद्यते क्रमेण पुनर्वीणा-समरवी भवति वीणावादिप्रकृतत्वेनातिशयमधुरध्वनिरिति । इयं सुगमम् ॥ ४८-५१ ॥

सुरराजोति । 'सुरराज इन्द्रः ततनुजोऽर्जुनः तद्वरी कर्णः तत सहस्रदया-ङ्गुलिद्वयेन निरुध्य समुद्रस्त्रेव गभीरं शब्दमभ्यन्तरे प्रसरन्तं शृणोति मर्त्यः' तस्या-वगतप्राप्तनः गुणावाप्तिर्भवति कीदृशप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ५२ । ५३ ॥

शृङ्गाणीति । शृङ्गाणीन्द्रियाणि तान्शृङ्गुलीभिः प्रतिरुध्य कीदृण्डयोर्बुधोर्मध्ये निरुध्यपवनः वृषभयेष्ठः । वृषो विषयः तं भजत इति वृषभः वृषभाणीन्द्रियाणि तच्छ्रेष्ठं षष्ठेन्द्रियं मनः तन्निरुध्य इत्यर्थः । व्यक्तगीतं वेदान्तवेद्यं 'सहसुक्तशब्दशब्द'

साक्षात्तत्क्षणमेव पश्यति शनैस्त्र्यन्तगीतं परम्

ज्योतिस्त्रैपुरमङ्गमुक्तशशब्दज्ञाभलक्षप्रभम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीनागभट्टविरचिते त्रिपुरासारसमुच्चये

द्वितीयः पटलः ।

पटलः

पटलः

पटलः

चतुर्थः पटलः ।

अथ पूरकयोगयोजितान्तः पृष्ठदशो निजमूलचक्रदेशे ।

विदधीत बुधः समाहितोऽजोपपदयन्त्रिविभेदने प्रयत्नम् ॥ १ ॥

शक्तत् समुत्सृज्य यथा शनैः स्वं सङ्कोचयेत् कम्बुनि मार्गमर्वा ।

बुधस्तथाधारनियोजितात्मा सङ्कोचयेत् कम्बुनि मार्गमुच्चैः ॥ २ ॥

चामलक्षप्रभम् एककालीदितनिष्कालङ्कानेकचन्द्रप्रभम् । अयमर्थः । इन्द्रियाणि स्वकराङ्गुलीभिर्निरुध्य बुधोर्मध्ये स्नानसन्धिप्रवायुं स्वभावक्रमेण यी नियमयति स शशिप्रभं वेदान्तवेद्यं परं ज्योतिःस्वरूपमात्मानम् अनुभवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इति त्रिपुरासारटीकायां पदार्थादर्शे द्वितीयः पटलः ।

पटलः

एवं प्राप्ताध्यामेन पवनजयबीगविशेषांशोक्ता जितामरतामविकाराध्यामभ्युदय-निःवेद्यसप्राप्तपायभूतं मन्त्राणां छिन्नादिदोषपरिहारायं योनिमुद्रावन्धनप्रकारं बहूमुपक्रमते अथ पूरकयोग इत्यादिना । आदौ पूरकादियोगाभ्यासेन निजमूल-चक्रदेशे मनः संकोच्य अजोपपदयन्त्रिविभेदने यत्वं प्रकुर्वीत अजो ब्रह्मा स एव उप-पत्तिर्ब्रह्म यन्त्रिशब्दस्य तेन ब्रह्मयन्त्रित्वार्थः । समाहिताभ्यासध्यानः ॥ १ ॥

यन्त्रिभेदप्रकारमाह शक्तदिति । अर्वा अश्वः शक्तद्विडां समुत्सृज्य ब्रह्मा येन प्रकारेण कम्बुनि मार्गं गृह्णामां सङ्कोचयेत् तेन प्रकारेणाधारचक्रे संयुक्तात्मा पृष्ठः । सौम्यं कम्बुनि मार्गं सङ्कोचं गयेत् ॥ २ ॥

विदधीत मुहुर्मुहुर्गुणैकक्रमतो हृष्टतिमहसंनपाणिः ।
 दृढरुद्धगुदध्वजान्तरालस्थिततेजोमयपुष्कराग्रयोनिः ॥ ३ ॥
 अथ कम्बुनि भारतं जितात्मा प्रतिलोमेन शनैः प्रवेशयेत् ॥
 कमलासनपङ्कजस्य मूलं स्वगुरुप्रोक्तविधानतो दुरापम् ॥ ४ ॥
 अमुना विधिना मुहुः कृतेन क्रमशः कम्बुनि भारतं स्तौऽसौ ।
 अजपङ्कजमूलदेशमार्गप्रणयी ग्रन्थिविभेदनं करोति ॥ ५ ॥
 परिहृत्य खगाधिपस्ततोऽसौ सरणिं चन्द्रमसो नभोमणैः ।
 कमलं कमलासनस्य पद्माद्विदधीतोऽसुखं प्रविश्य सम्यक् ॥ ६ ॥
 प्रतिभानमथाद्भुतं प्रविष्टे भवनान्तः परमेष्ठिनः स्वर्गेश ।
 लघुता वपुषो भवत्युदग्रा जठरान्तर्ज्वलनस्य चापि दीप्तिः ॥ ७ ॥
 तडिल्लोतिप्रस्थं सुरुचिजितकालानलरुचिम्
 सहस्रादित्यांशुप्रकरसदृशोद्योतकलितम् ।

विदधीतेति । मुहुर्मुहुर्वारंवारं गुरुपदिष्टप्रकारेण करकमलवयं भाभिरपः-
 स्थिततेजोमयपद्माग्रस्य योनिश्च यत्रेन निरुध्य गुदलिङ्गमध्यतेजोमयपुष्कराग्रं योनि-
 र्येन निरुद्धमूलाधार इत्यर्थः । अथमर्थः गुदध्वजयोर्मध्ये स्थितं यच्चतुष्पदं पद्मं
 तन्मध्ये विकीर्णाकारा योनिरिति ॥ ३ ॥

अथेति । कम्बुनि भारतमपानवायुं देशिकोक्तक्रमेणाकुक्ष्य शनैरुद्धं नीत्वा
 कमलासनपङ्कजाख्यं सुपुष्पामूलं प्रवेशयेत् ॥ ४ ॥

अमुना विधिनेति । एवं मुहुर्मुहुर्गुणैकक्रमेण निरुध्य तदन्तर्गतामार्ग-
 स्थितग्रन्थिविभेदनं करोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

परिहृत्येति । अपानस्य ऊर्ध्वस्थितेन आशाककलात् खगाधिपस्याख्यं
 लभते । एवमुर्ध्वगमनाय प्रततोऽपानवायुः सीमस्थीककेकापिङ्गलामार्गो परिहृत्य
 कमलमूलं सुपुष्पामूलम् उपविश्य ऊर्ध्वमुखं करोति ॥ ६ ॥

प्रतिभानमिति । स्वर्गेशेऽपानवायौ ब्रह्मणो मदनान्तरं प्रविष्टे सति ब्रह्म-
 तम् आचर्यजनकं प्रतिभानं भवति वपुषः उदग्रा लघुता भवति ॥ ७ ॥

तडिल्लोतिप्रस्थमिति । कामशरीराग्निं ध्यात्वा कौटुम्बिकं विद्युदग्रतुल्यम् ।
 खतेनवा विनिता कालानलस्य रुचिर्येन जाड्यं सहस्रसंख्यादित्येकः समुद्रगुणेन

भ्रमन्तं योन्यन्तः स्फुरदरुणवन्धूककुसुम-
 प्रभं कामं ध्यायेज्जठरशशमृत्कोटिशिखरम् ॥ ८ ॥
 तस्योर्ध्वेऽग्निशिखा चिरद्युतिलतापुष्पप्रभाभास्वरा
 सूक्ष्मा ब्रह्मपथान्तरास्वरगता चैतन्यमात्रा कला ।
 एकीभूतमनन्तरं सह तथा ध्यायेद्विया निश्चलम्
 आत्मानश्च निवातदौपनिभया हंसस्वरूपं बुधः ॥ ९ ॥
 शक्तिः कुण्डलिनीति या निगदिता आर्द्रमसंज्ञा जग-
 त्रिर्भाणे सततोद्यता प्रविलसन्तीदामिनीसन्निभा ।
 शङ्कावर्त्तनिभां प्रसुप्तभुजगाकारां जगन्मोहिनीम्
 तन्मध्ये परिभावयेद्विषलतातन्तूपमेषाकृतिम् ॥ १० ॥
 हृद्गारेण गुरुपदिष्टविधिना प्रोक्ष्याप्य सुप्तो ततः
 कृत्वा तां कलया तथा परमया चिद्रूपाया सङ्गताम् ।
 मायां कुण्डलिनीं समाहितमनास्तामुच्चरेत् कौशिकीम्
 शक्तिं ब्रह्ममहापथेन सहितामाधारतः स्वात्मना ॥ ११ ॥

उद्योतेन कलितं सम्बद्धं योन्मन्तराधारचक्रस्याभ्यन्तरे भासमानं बन्धूकशब्देन रत्न-
 वर्णमं शशमृत्तचक्रिशिरम् । एतेन साधकानामानन्दजनकत्वं बोध्यते । काममिव
 कामशब्दीरहस्यागमे शरीरवैद्यानरे रुद्धः । एवं तेजोमयं कामं स्वाधारगमनं भाव-
 येत् । तवाचोक्तं रुद्रयामले—भ्रमं योनिमतं ध्यायेत् कामं बन्धूकसन्निभम् ।
 ज्वलत्कालानलप्रस्थं तडिल्लोतिप्रस्थमग्रभम् इति ॥ ८ ॥

तस्येति । तस्य कामराजाख्यजातवेदस उपरि शिखारूपातिस्फुटा विद्युदग्रस-
 सन्निभा चिद्रूपा वा कला सा ब्रह्मेति । केचित्तु विद्युत्सहस्रसन्निभा चिद्रूपाक-
 कला निष्कला ध्याया इत्युपपद्यते । परमहंसस्वरूपात्मानं तथा कलया एकीकृत्य
 चित्तवेदिभिः ॥ ९ ॥

शक्तिरिति । तथा कलया या चिद्रूपा कला कुण्डलिनीशक्तिरिति कथिता
 पूर्वोक्तशिखामध्यमां परिभावयेत् । अनन्याप्य स्थितां ध्यायेदित्यर्थः ॥ १० ॥

उक्तमर्थं संक्षिप्य दर्शयति हृद्गारेति । हृद्गारेण मन्त्रसहितेन गुरुकृपा-

भित्त्वा लिङ्गत्रयमथ बधो ब्रह्मनाद्येह चोद्धमं
गच्छन्तीं तां कमलजपदात् प्रापयेदाम्यशक्तिम् ।
व्योमाभोजप्रणयिपरमानन्दकन्दं विसर्ग-
स्थानं चन्द्रोपरि परिगलद्रक्तपीयूषधारम् ॥ ११ ॥

पीत्वा कुलान्तरसं पुनरेव दिव्यम्
मध्यं विशेदपधनस्य समाहितात्मा ।

यायात् कुलादकुलमेव पुनश्च माया-
योगेन देशिकवरप्रतिपादितेन ॥ १२ ॥

सा शक्तिः सकलशरीरजीवभूतां
प्राणोऽसाविति गदितात्र तन्निमुख्यैः ।

उच्चातः स तु परिपश्यते मुनीन्द्रैः
प्राणोऽन्तः स्थितिं यदा क्रमेण नीतः ॥ १४ ॥

अंसं स्वाधारस्थं प्रतिदिवसमभ्यासनिरतः
करोति अद्यावन् सततमवधूताखिलमलः ।

स सुतो दुःखीधैरपगतजराक्लेशमरणो
गुणग्रामोपेतः सुर इव चिरं जीवति भुवि ॥ १५ ॥

रेष तां कुण्डलिनीं आधारकमले सुसामुत्पाद्यं प्रवीक्ष्य शगन्तरं तया परमेशं
शैतन्यरूपया मिश्रितां कुण्डलिनीं मायां कुलं भूलाधारः तत्रस्थां शरीरस्य देवतां
चिन्तयेत् । अकुलं शिव इत्युक्तं कुलं शक्तिः प्रकीर्तिता । खोलं तेजो विकारः
स्वादिनिमित्तवर्गिण्य इति ॥ ११ ॥

मिच्छेति । अथ कथितं लिङ्गत्रयं विविधं ब्रह्मणायां सुषुप्तया ब्रह्मणः स्वागा-
ह्यं तां कुण्डलिनीं शक्तिम् आकाशाभोरुद्रप्रणयिलम् आकाशाभोजप्रणयिपरमा-
नन्दस्थविसर्गस्थानं प्रापयेत् ध्यायेत् ॥ १२ ॥

पीत्वा कुलान्तरसमिति । एवं तां सहस्रारपण्यं नीत्वा तत्रस्थं दिव्यं सुधारणं
पीत्वा तेनैव मार्गेण विरीडकमेव बधधनस्य मध्यं कुलाख्यं वीत्याधारं प्रापयेत्
शरीरमथ भूलाधारमित्यर्थः । अथं प्राप्तेदित्याह मायायोगेन गुरुकृपाप्राप्तो-
त्तमः ।

चतुर्विधा या कथितेह सृष्टिः प्रवर्तते सा सकलापि यस्याम् ।
प्रलीयते चापि जगत् समस्तं कालाग्निरुद्रादिशिवान्तमेतत्
॥ १६ ॥

संयं मयोक्ता खलु योनिमुद्रा बन्धस्तु देवैरपि दुर्लभः स्यात् ।
अनेन बन्धेन न साध्यते यन्नास्येव तत् साधकपुङ्गवस्य ॥ १७ ॥

क्षित्वा रुद्राः स्नाभिताः क्रीलिता ये
सुप्ता मत्ता मूर्च्छिता हीनवीर्याः ।

दग्धाः अस्ताः शत्रुपक्षस्थिता ये
बाला वृद्धा गर्विता यूवनेन ॥ १८ ॥

ये निर्जीवा ये च सत्त्वेन हीनाः षण्ण्डीभूताश्चामन्त्रैर्विहीनाः ।
एते मुद्राबन्धनेनापि येऽन्ये मन्त्राः सर्वे वीर्यवन्तो भवन्ति ॥ १९ ॥

क्रमेण गतागतं विदधीत । सावा तु—विन्दुनादक्षया शक्तिर्मावाप्तयमुद्राहृतमिति ।
तथा हि मावापदेन पीठत्रयं विधीयते । आशास्यानगती विन्दुः तत्साक्षा प्रका-
शकस्वरूपं पूर्णाख्यं पीठं तदुपरि खलाटमध्यं विन्दुलोकप्रकाशरूपस्य शिवात्मक-
स्फुरद्रूपगदात्मकस्य नादाख्यं द्वितीयं पीठं तदुपरि शिखा विश्वात्मिका शक्तिरूपं
मवा उक्ता खलु निश्चये यस्या मुद्राया बन्धनं देवैरपि दुर्लभम् । योनिमुद्राया
अनेन बन्धनप्रकारेण यत्र साध्यते तदा कारणम् तथा सर्वमेवागया मुद्रया साध्यत
इत्यर्थः । इयं का इह जगति या चतुःप्रकारा सृष्टिरुक्ता यस्यां प्रवर्तते यतो भवती-
त्यर्थः । सृष्टिरुद्रगुणाद्याः खेदजाः कृमिदंशाद्याः जरायुजाः सन्तुष्टाद्याः अण्डजाः
पचिसर्पादयः । केचित्तु अष्टसृष्टिः प्रव्यायसृष्टिः प्रकृतिपुरुषसृष्टिरिति मन्यन्ते ।
अथवा नैयायिकमते पुरुषसृष्टिः सांख्यमते प्रकृतिपुरुषयोगात् पातञ्जलमते केवल-
प्रकृतेः सौम्यसकलतेऽदृष्टादिति । चतुर्विधा सृष्टिः समस्तं जगदपि यस्यां कालाग्नि-
रुद्रादिरूपां यस्यामेव कथं याति पूर्वोक्तध्यानविशेष एव मुद्रा ॥ १२—१७ ॥

क्षित्ति । युष्मकम् । एते सर्वे मन्त्रा योनिमुद्राया ध्यानविशेषेण वीर्ययुक्ता
भवन्ति । एतैरुक्तिना मनोव्यसादिमध्यान्ते स्वामिनं बीजमुच्यते । संयुक्तं वारियुक्तं
वायुनाक्रान्तं विद्या पुनः । चतुर्धा पञ्चधा वाच स मन्त्रस्त्रिदशशकः । आदिमध्याव-
सानेषु भूरीजइत्युक्तं । रुद्रमन्त्रः स विज्ञेयो भुक्तिमुक्तिविवर्जितः । ये च

गुरुतत्त्वनिषेवणञ्च पानं द्विजहत्या मधुनः सुवर्णचौर्यम् ।
अमुना विलयं प्रयान्ति सस्यक् सकृदप्याचरितेन बन्धनेन ॥२०॥
स तु मन्त्रिवरः स एव योगी गुणसिद्धेः पदमास्थितः स एव ।
अमुना चरतीह बन्धनं यः सततं स्वीचितधर्मकर्मनिष्ठः ॥ २१ ॥
अमुना भवतीह देहभाजां सतताभ्यासकृतेन बन्धनेन ।
न जरा पिटराजवैजयन्ती न च मृत्युप्रतिपादिता च भीतिः ॥२॥

कौलितः-आदिमध्यावसानेषु हंसः प्रासदवाग्भवौ । हकारी विन्दुवज्जीवी
वाग्भवश्चतुष्पालः । माया नमामि च पदं नास्ति यस्य स कौलितः । ये क्षमिताः ।
एकं मध्ये स्वयं मूर्ध्नि यस्मिन्निन्द्रपुरन्दरी । न विद्यते स मन्त्रः स्यात् क्षमिताः ।
सिद्धिबोधनः । ये च सुप्ताः । चित्रणी हंसहीनो यः स सुप्तश्च ददाहृतः । ये च
मत्ताः । मन्त्रे वाप्यथवा विद्या सप्ताधिकदशाक्षरः । फट्कारः प्रचकारिद्वि
मद्वेभ्यश्च ददीरितः । ये च मूर्च्छिताः । पञ्चधास्त्रं स्थितां मध्ये यस्य मन्त्रः स
मूर्च्छितः । ये हीनवीर्याः । विरामस्थानगं यस्य हीनवीर्यः स कथ्यते । ये च
दग्धाः । वज्रिर्वायुसमायुक्तो यस्य मन्त्रस्य मूर्च्छति । सप्तधा दृश्यते तन्तु दग्धं मन्त्री
तमन्त्रवित् । ये च अज्ञाः । अस्त्रं द्वाभ्यां विभिः षड्भिरष्टाभिर्दृश्यतेऽक्षरैः । लब्धः
सोऽभिहितो मन्त्रः । ये च शत्रुपदे स्थिताः । तारादिभिरननुकूलाः । ये च नासाः ।
सप्तार्धमनुर्बालः । ये च उडाः । विशद्वर्णशत्रुः षट्चित्रणी मन्त्रः शताक्षरः । चतुः
शताक्षरस्यापि तद्वत् इत्यभिधीयते ॥ ये च युवानः । षोडशार्णी युवा प्रीतिः । ये च
जीवहीनाः । षष्ठाक्षरी जीवहीनः । ये च सत्त्वहीनाः । द्विवर्णः सत्त्वहीनः स्यात् ।
ये अज्ञहीनाः । षड्विंशत्यक्षरी मन्त्रः षट्त्रिंशद्वर्णकस्यथा । एकोनविंशद्वर्णः
त्रायस्त्रहीनश्च ददाहृतः । इत्यादिदीपदृष्टा अपि मन्त्रा अनेन ध्यानेन विग्रहा भवन्ती
त्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

गुरुतत्त्वनिषेवणमिति । सकृदाचरितेनापि योनिमुद्राबन्धनेन पुरुषो महापातः
कामुक्ती भवतीत्यर्थः । अमुना इति । देहिनाम् अमुना योनिमुद्राबन्धनेन सर्वदा
कृतेन ध्रुवा भवति । कीदृशी पिटराजस्य यमस्य बन्धनस्य सतताभ्यासात् मनुष्यो
ऽणिमाद्यद्वेषगुणान् प्राप्नोति उत्तमं प्रतिपत्तिं ज्ञानञ्च प्राप्नोति । योगाभ्यास

• एतस्मैव हि बन्धनस्य मनुजः प्राप्नोति शश्वत् कृता-
दभ्यासादणिमादिसिद्धिमनुलां संवित्तिमप्यूर्जिताम् ।
योगश्चाप्रतिमं जयञ्च मरुतः कालस्य वा वध्ननम्
तद्विष्णोः परमं पदन्तु सततं पश्यन्ति यत् सूरयः ॥ २३ ॥
इति श्रीनागभट्टविरचिते त्रिपुरासारसमुच्चये
चतुर्थः पटलः ॥

पञ्चमः पटलः ।

अथाधारपङ्केरुहाण्यत्र वक्ष्ये सुषुक्तान्तरस्थानि संचिपतीहम् ।
तदभोजपत्रस्थितांश्चापि देवांस्तदभोजवर्णान् षडाधारदेवीः ॥१॥
अजग्रन्थिपद्मं पुरा यन्मयोक्तं तदाधारमाद्यं वदन्तीह शम्भुः ।
सुवर्णाभवर्णैश्चतुर्भिः समेतं दलैर्योगिगम्यं महाशर्यभूतम् ॥२॥

योगाभ्यासञ्च प्राप्नोति वायो विजयमाप्नोति कालस्य वा वध्ननं सकलस्य च प्रेरणम् ।
वा स्यात् विकल्पोपमयोरिवार्थे च समुच्चये । विष्णोश्च तत्पदं स्थानं पश्यन्ति
सूरयः ॥ २०—२३ ॥

इति त्रिपुरासारटीकायां पदार्थदर्शने चतुर्थः पटलः ।

एवमधिकारिणामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्त्युपायभूतां योनिमुद्रासुक्ता अनन्तरं षडा-
धारेषु योगविशेषान् वक्तुमुपक्रमते अथाधारपङ्केरुहाणीत्यादि । सुषुक्तान्तरस्थानीति
या पूर्वाक्ता सुषुक्तान्तरेऽवस्थितायां चित्राणां तदनमूर्त्ताधारादिषट्पद्माणि सन्ति
तामेव षडाधाराणीत्यर्थः । तेषामभोजानां पद्मावस्थितान् देवान् ब्रह्मादीन् अभि-
जालीवर्णान् यक्षादीन् अक्षराणि च आधारभूतान् षड्देवान् वक्ष्ये इति सम्बन्धः ॥१॥

अभोजानि कथयति अजिति । योनिमुद्रारचणप्रकारेण यदुक्तं चतुर्दलात्मकं
पद्मं तदेवाधारमाद्यं ते योगिनः । देवीनिर्वाहान् जलाद्यन्निवर्णान् वक्ष्यमान् पूर्वा-
दिक्रमेण वक्ष्ये । जलेन्द्राग्निवायूनि पाठे जलं वकारः इन्द्राग्निरिन्द्रवित्तीयं

चतुर्विधपत्रेषु देवीनिरुद्धान्

जलाद्यधिवर्णान् न्यसेत् केवलान् वा ।

सविन्दूनमन्दप्रभावान् समिद्ध-

स्फुरज्जरोतिषो डाकिनी देवतात् ॥ ३ ॥

मूलाधारे सततं ध्यानयोगात्

स्तम्भचोभायुतं ति दादुरीव ।

भूमित्यागः खेचरत्वं क्रमेण

नृणामेते षड्गुणाः सम्भवन्ति ॥ ४ ॥

कान्तिप्रकर्षो वपुषोऽपि नादव्यक्तिः प्रदीप्तिर्जठरानलस्य ।

लघुत्वमङ्गस्य निजेन्द्रियाणां पटुत्वमारोग्यमदीनता च ॥ ५ ॥

कृत्वा मनोनिधिलमूलचक्रमध्ये नराः केवलमादरेण ।

भूतं भवच्चापि भविष्यदर्थं वदन्ति शास्त्राण्यपि चांशुतानि ॥ ६ ॥

शकारः । एवमग्रे स्तूतीयं शकारः मध्यवर्णं उक्तः । एवं वाचीयकारस्य चतुर्थो दन्त्य-
सकारः । तिन वं शं घं ङं इति वर्णान् प्रथमाद्यं बीजं सती वकारः तव आद्यं बीजं
एवं क्रमेण चतुर्दलेषु चलारी वर्णां न्यस्तव्या इत्यर्थः । केवलान् वा केवलं विन्दु-
युक्तं न्यसेत् । तव चतुर्दले डाकिनोरूपा देवी एतत्कालप्रपञ्चमूलभूतत्वात् मूला-
धारमिति योगिनी वदन्ति । अस्मिन् मूलाधारे ध्यानाचरणात् पुंसः सम्भचोभौ
भवतः । निष्किलं भवति । उत्पुतिः उत्पतनं दादुरी ददुरी मखूकस्यस्य-
स्मिनी प्रतिरिति यावत् । भूमित्यागश्च भवति तदनु खेचरत्वं भवति । आकाशेऽपि
स्त्रीव्यवहारिणं भवति क्रमेण एते षड्गुणा भवन्ति ॥ १-४ ॥

अन्यान् गुणान् दर्शयति कान्तीति । शरीरस्य कान्तीरूपको भवति । नाद-
व्यक्तिः नादी ध्वनिविशेषः । जठरानलस्य उद्दीपनः इन्द्रियाणां चक्षुरादीनामक-
पटलं भवति । योगिनी हि इन्द्रियासन्निकटमर्थं पश्यन्ति । नेत्रव्यञ्जं भवति
दुःखराहित्यं भवति एतत् सर्वं वाचीधाराणाद् भवति ॥ ५ ॥

अदपि प्रयोजनं दर्शयति कालेति । अतः मूलचक्रमध्ये आधारकमले आद-
श्यं मनः । अथ कृत्वा भूतं वर्णमानं भविष्यदपि वदन्ति । अतीतानागतान् वदन्ति ।
अतः तान्मन्त्रपौतामपि शास्त्राणि वदन्ति व्याख्यानं ॥ ६ ॥

विहाय सद्यः कमलासनस्य वक्त्राभ्युजं प्रीतितरङ्गसङ्गात् ।

तदीयवक्त्राभ्यु रूहीदरान्तः सरस्वती नृत्यति दिव्यरूपिणी ॥ ७ ॥

अधिमस्य रसेन्द्रमन्त्रसिद्धौ अपि कालं च विजित्य दुर्निवारम् ।

अजरामरतामवाप्य चान्ते परमानन्दपदे मुदा रमन्ते ॥ ८ ॥

एकौभूतार्णवाभ्यः प्रुतमखिलजगत् पूर्वमासीदपूर्व-
ज्योतिर्मूर्तिस्तदन्तर्महितमहिमभूर्लिङ्गरूपी बभूव ।

षट्सिद्धाधिष्ठितात्मा सकलसुरनुतः षड्भिरास्यैरुपेतः

षड्भिः कोपैश्च देवो भवभयतिमिरध्वं सहंसो महेशः ॥ ९ ॥

आद्यं लिङ्गवपुर्भूतो भगवतो देवोद्विरण्णोऽभवः

हासी पूर्वमुखं शिवस्य तु महाकालस्तदूर्ध्वाननम् ।

वक्त्रं दक्षिणमाशुचक्षिणिरसी देवः पिनाकी पुनः

प्राशाल्यं कृगलाण्ड एष भगवान् वामास्यमस्याभवत् ॥ १० ॥

प्रयोजनान्तरमाह विहायेति । कमलासनस्य वक्त्राभ्युजं प्रीतिरेव
तरङ्गस्यस्यत्वात् त्यक्त्वा तदीयवक्त्राभ्यु रूहीदरान्तरे वायुधाराणात् कर्तुं मुखं आसीदुद्धान-
भ्यन्तरे दिव्यरूपा सरस्वती नृत्यति अभिरमति ॥ ७ ॥

प्रयोजनान्तरमाह अधिमस्येति । रसेन्द्रमन्त्रसिद्धौ अपि कालं च विजित्य दुर्निवारं
जिता अजरामरतामवाप्य अवसानकाले परमानन्दपदे मोक्षपदे रमन्ते । तस्यां
स्थानयोगात् जीवन्मुक्ती भवति । अवसाने परमात्मनि लीनी भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एकौभूतेति । पूर्वमखिलं जगत् एकौभूतं समुद्राभ्यु तमासीत् । तस्या-
भ्यन्तरे महेशो देवो लिङ्गरूपी बभूव कीदृशः अपूर्वज्योतिःस्वरूपः अपूर्वतेजः एव
लिङ्गरूपेण परिणाममगमदित्यर्थः । कीदृशः षड्भिः सिद्धैर्द्विरण्णैर्द्विरधिष्ठा-
तात्मा तस्य लिङ्गवपुर्भूतो भगवत आद्यम् ऊर्ध्वं मुखं द्विरण्णनामा सिद्धपुरुषः
आसीत् । पूर्वमुखं वाली नामा ऊर्ध्वाननम् अथवाननमित्यर्थः । दक्षिणं वायुः
पिनाकी पश्चिमास्यं उत्तरं युगलाण्डः तथा आधारात्मा द्विरण्णः साधिष्ठानात्मा
वाली मणिपूरात्मा महाकालः अमाहतात्मा वक्त्रः विशङ्कात्मा पिनाकी आशाल्या
कृगलाण्डः । तन्निद्रम् एष स्थानेषु चित्तनीयम् ॥ ९-१० ॥

स्वाधिष्ठानसमाह्वयं रसदलैर्मूले ध्वजस्याम्बुजम्
 बालादित्यनिभं दलोपरिगतैः पृष्ठादितर्काक्षरैः ।
 विन्दूद्भासितमस्तकैर्भगवतो लिङ्गात्मनः शूलिनः
 स्थानं योगिवरेण गोचरमिदं चास्याधिपा राकिणी ॥११॥
 इह स्वाधिष्ठाने निहितनिजचेतो लयवशा-
 दमन्दानन्दौघस्तिमितहृदयः साधकवरः ।
 समेताङ्गोऽनङ्गः क्षितितलगतो वा मृगदृशाम्
 अरस्मेरापाङ्गं रमयति गणं कान्तिकलितम् ॥१२॥
 इह वेत्ति निधाय मानसं स्वं विविधं चाश्रुतशास्त्रजालमुच्चैः ।
 अवधूतजरामयः स मर्त्यः सुचिरं जीवति वीतमृत्युभीतिः ॥१३॥
 वपुषोऽशुचिता जनस्य शम्भत् परमां शुद्धिमिहातनोति पुंसाम् ।
 शरदम्बुजपेलवस्य देहे दृढरुद्धो घनताञ्च शीतरश्मिः ॥१४॥
 चलितं सहसा महारसेन्द्रं कमलालोकनतो वियत्सरोजात् ।
 इह ये विनिधारयन्ति सन्तो ननु धीराः पुरुषोत्तमास्त एव ॥१५॥

स्वाधिष्ठानमिति । तद्वर्गे रसदलैः खकुलैः पृष्ठादितर्काक्षरैः पृष्ठं वकारः
 तदादितः मयवल्गः एभिर्विन्दुभूषितमस्तकैः सविन्दुकैर्युक्ता बालादित्यनिभं प्रातः-
 कालोनम्यतुल्यम् अस्य चक्रस्याधिपा राकिणी ॥११॥

इह किल समलत्याणां नियमितमरुतां योगिनीकक्षातिशयं दर्शयति इह
 स्वाधिष्ठान इति । लयवशात् पद्मोदरनिवेशवशात् समेताङ्गोऽनङ्गः मृगदृशीगणं
 रमयति । तथा अरस्मेरापाङ्गं अरेण अरमत्यप्रकाशम् अपाङ्गं नेत्रयोरन्तं यस्य
 गणस्य तम् । तथा कान्त्या लावण्येन कलितं संरञ्जम् ॥१२॥

विशेषफलमाह इहेति । विगतजरामयः स मर्त्याः इह पश्ये स्वं मानसं निधाय
 अपर्ययिला अश्रुतशास्त्रसमूहं विविधं नानाप्रकारं वेत्ति वीतमृत्युभीतिः व्यक्तयम-
 भयः । अन्यपक्षस्य दर्शनात् अशुचिता जनस्य शरीरस्य नित्यं शुद्धिं तनोति पुंसः
 शीतरश्मिः शुक्रः दृढवन्धः सन् घनतां निविशतां यातीति शरदम्बुरुद्धवत् पेलवः
 सुन्दरः ॥११॥ १४॥

मदधौतकटो महागजेन्द्रो वशतामेति यथा शनैरुपायात् ।
 बलवानिह वै सुधाकरोऽसौ क्रमैरुच्चः स्ववशो भवत्यवश्यम् ॥१६॥
 एतस्मिन् कुलिशाब्जयोगनिरतादादौ लयो जायते
 रागादिन्द्रियदन्तिनां लयवशात् संवित्तिरप्यूर्जिता ।
 अन्तर्नीलमहारसद्रवजुषां नृणान्तु चेतो यदा
 आविर्भावमुपैत्यमन्दसहजानन्दच्छलेन्दूदयः ॥१७॥
 नाभिस्थं मणिपूरकं दशदलैर्नीलाञ्जनाभैर्युतम्
 तड्ढाद्यैश्च दशाक्षरैर्दलगतैर्विन्दूलसम्प्लवकैः ।
 लाकिन्या समधिष्ठितञ्च सततं ध्यानैर्नराः केवलम्
 वश्याकर्षणनिर्विषोकरणपूःक्षीभादिकं कुर्वते ॥१८॥
 स्थानेऽस्मिन्निहितात्मनः सुकृतिनः पातालसिद्धिं पराम्
 खड्गस्याप्रतिमस्य साधनमपि स्यादोप्सितञ्च क्षिती ।
 रूपं भूमिविसर्जनं परपुरे शक्तः प्रवेष्टुं जरा-
 हानिश्चाखिलदुःखरोगशमनं कालस्य वा वञ्चनम् ॥१९॥

चलितमिति । सहस्रदलाचलितं रसेन्द्रं शुक्रम् एतत्कमलालोकनतो ये
 विनिधारयन्ति ते पुरुषोत्तमाः । एतत्पद्मभावयोगशक्ताः ॥१५॥ १६॥

एतस्मिन् कुलिशाब्जेति । तदेव योगः तस्मिन् रतात् रागादिन्द्रियदन्तिनां
 लयो भवति अतएव कुलिशत्वेन निरूपितम् । संवित्तिः ऊर्जिता । अन्तर्नीलमिति ।
 अन्तर्नीलं ब्रह्महावलं शुक्रं तदेव रसं तत्संवितानां नृणां चेतो यदा आविर्भावो
 प्राप्नोति तदा अमन्दं महत् यत् सज्जानन्दं तच्छलेन अविद्याध्वंसाद्यभ्युदयात्
 इन्दुत्वेन निरूपितः ॥१७॥

मणिपूरकमाह नाभिस्थमिति । नीलाञ्जनतुल्यैर्दशदलैर्युतम् इष्टैर्दं ण त
 श द ध म प फ एतैर्दलगतैः विन्दूलसम्प्लवकैः सविन्दुकैर्युक्तं लाकिन्या समधिष्ठि-
 तञ्च एतद्व्यानात् वश्याकर्षणनिर्विषोकरणं परपुरवीभकरणं परपुरप्रवेशं तिरस्करणी-
 शुकोविद्या इति यस्य असिद्धिः । ननु रमात् मणिपूरकमिति वचनात् कार्यं नील-
 रजमिति चेत् नीलरजस्यापि रजत्वान्न दीयः । पातालसिद्धिः अपि विवरकरं

हृदये रसेन्द्रगोपसम्याधनसिन्दूरसुवर्णमञ्जम् ।

यदनाहतमित्युशन्ति सन्तो रविसङ्घैरुपशोभितं दलैः ॥२०॥

क्रोधीशायैर्भैरवैर्भानुसंख्येर्दण्डोपेतं मण्डितं चण्डवीर्यैः ।

तत् काकिन्याधिष्ठितं दिव्यशक्त्या देव्या हंसेनापि देवेन शश्वत्

॥ २१ ॥

एतस्मिन् सततं निविष्टमनसः स्थाने विमानस्थिताः

क्षुब्धन्यद्भुतरूपकान्तिकलिता दिव्यस्त्रियो योगिनः ।

ज्ञानञ्चाप्रतिमं त्रिकालविषयं क्षोभः पुरस्य श्रुति-

दूरादेव च दर्शनञ्च खगतिः स्यादयोगिनां मेलनम् ॥२२॥

विशङ्काख्यं कण्ठे नलिनमयं धूम्रानलरुचि-

युतं श्रीकण्ठादिस्वरपरिगतैः षोडशदलैः ।

इह स्थाने शाकिन्यतुलनिजशक्तिर्भगवती

स्थिता नित्यं देवी शरणगमनार्त्तिप्रशमनी ॥ २३ ॥

अभ्यासयोगादिह सन्निविष्टत्वान्तस्य शश्वत्तरपुङ्गवस्य ।

समर्थता स्यादनधीतशास्त्रसद्भावभावे वसुधातलेऽस्मिन् ॥ २४ ॥

मूकजरादिना खड्गसाधनमपि तान् ईषितसाधनं रूपञ्च केचित् परपुरे स्तशरीरे
प्रवेष्टुं शक्तिमिति वदन्ति ॥ १८ ॥ १९ ॥

अनाहतचक्रमाह हृदय इति । इन्द्रगोपी रक्तवर्णकीटविशेषः क्रोधीशायैः
काकारायैः ठकारान्नैः क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ इति क्रोधीशवाद्य-
भैरवसहितैर्द्वादशाक्षरैर्युक्तं द्वादशदलालोकं कार्णिकान्तर्गतं मूलमन्त्रशक्त्या काकिन्या
चाधिष्ठितं हंसेन चात्मना च दण्डोपेतैः सविन्दुभिर्मण्डितम् ॥ २० ॥ २१ ॥

एतस्मिन्निवि । एतस्मिन् स्थाने निविष्टमनसो योगिनः । कर्तृभूताः
विमानस्थिताः दिव्यस्त्रियः कर्मभूताः अद्भुतरूपकान्या कलितम् । अन्यच्च त्रिकाल-
विषयज्ञानञ्च अतुल्यं दूरात् श्रवणं दर्शनञ्च योगिनां सम्मेलनञ्च ॥ २२ ॥

विशङ्कचक्रमाह विशङ्क इति । श्रीकण्ठादिस्वरपरिगतैः अकारादिस्वरै-
र्दलपरिगतैर्युतं तदयथा—अं आं ईं उं ऋं एं ओं कं खं गं घं ङं चं छं जं झं ञं टं ठं डं णं तं पं फं बं मं ॥

स्थानेऽत्र संसक्तमना मनुष्यस्त्रिकालदर्शी विगताधिरोगः ।

जित्वा जरामञ्जननीलकेशः क्षितौ चिरं जीवति वीतमृत्युः ॥२५॥

इह स्थाने चित्तं सततमवधायान्तपवने

यदि क्रुद्धो योगी चलयति समस्तं त्रिभुवनम् ।

न च ब्रह्मा विष्णुर्न च हरिहरो नैव स्वमणि-

स्तदीयं सामर्थ्यं शमयितुमलं नापि गणपः ॥ २६ ॥

आज्ञानाम भ्रूयुगमध्ये दलयुगसो-

पेतं पद्मं शारदचन्द्रमयूखाभम् ।

हाकिन्यक्तात्रापि च देवी दलयुगमे

वर्णावन्त्यौ विन्दुयुतौ संस्मरणीयौ ॥ २७ ॥

ध्यानयोगनिरतस्य जायते पूर्वजन्मकृतकर्मणां स्मृतिः ।

क्षेत्रविन्दुनिलये च दूरतो दर्शनश्रवणयोः समर्थता ॥ २८ ॥

इह सन्निहितस्वचित्तवृत्तिः प्रतिमायाः प्रतिजल्पनं करोति ।

गमनञ्च पुरे परेषां पुनरुत्थानमप्यहो मृतस्य ॥ २९ ॥

निरालम्बां मुद्रां निजगुरुमुखेनैव विदिता-

मिह स्थाने कृत्वा स्थिरनिशितधीः साधकवरः ।

सदाभ्यासोऽपश्यत्यमरनिलयानन्तरखिला-

नुदुग्धेणीं विष्णोरपि पदमुडूनामपि पतिम् ॥ ३० ॥

अं आं इति षोडशस्वरैर्युक्तं धूमसमानवर्णं शाकिनीदेवताधिष्ठितं विशङ्काख्यं पद्मं
शरणगमनार्त्तिप्रशमनी जन्ममरणदुःखप्रशमनी अनधीतशास्त्रसद्भावे सद्भावले
इह स्थाने चित्तमेवावधाय अवधानं कृत्वा आन्तपवनी दृष्टीतपवनी धीमती ॥२६—२६॥

आज्ञाचक्रमाह आज्ञानामेति । दलयुगोपेतं त्रिदलयुक्तं अन्यौ वर्षौ हकार-
चकारौ एतदुक्तं भवति भुवोर्मध्ये सविन्दुकाभ्यां हकारचकाराभ्यां युक्तं त्रिदलालोकं
शरदचन्द्रसङ्काशं हाकिनीदेवताधिष्ठितम् आज्ञाचक्रमलं मृतस्य पुनरावृत्तिर्न विद्यते
जन्माभावात् ॥ २७—२९ ॥

ब्रह्माणं सुरहृन्दवन्दितपदहृन् सुकुन्दं तथा
देवं देवनिकायनायकमपि प्रेताधिपं वारिपम् ।
अङ्गां वक्रिमपि प्रभुञ्च पवनं तार्क्ष्यञ्च यक्षेश्वरम्
गन्धर्वानपि किन्नरानपि गुणैः सिद्धान् प्रसिद्धानपि ॥ २१ ॥
यक्षान् राक्षसपुङ्गवानपि मुनीन् दिव्यांश्च भव्याकृती-
नन्तःकान्तिकलाकलापकलितान् विद्याधरान् मातृकाम् ।
रक्षोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजलां स्वर्लोककल्लोलिनीम्
योगी पश्यति शब्ददञ्चितरुचिं तच्चापि हेमाचलम् ॥ २२ ॥

उत्तुङ्गपीवरपयोधरभारनम्-

कम्पाङ्गमङ्गजमतङ्गजमन्दयातम् ।

उक्तासिचिह्नियुगलं चकितैर्गणैः-

लोलैश्चणं विसरमप्सरसां तथैव ॥ २३ ॥

समुत्तङ्गैः शृङ्गैः स्थगितगगनाभोगककुभो

लसन्नानारत्नाकलितकटकान् भूधरवरान् ।

कुरङ्गैः सारङ्गैरपि च रमणीयां वनसुवम्

तथा गुर्वीमुर्वीं महितविविधचेत्रसहिताम् ॥ २४ ॥

तरङ्गैरुत्तुङ्गैरहिमकरमातङ्गनिकरैः

करालानाभीरैरपि जलधरैर्भूधरवरैः ।

तथा पारावारानमलसरितो वारिभरिताः

सहस्रालीमालीमपि च सरसां सारसजुषाम् ॥ २५ ॥

निरालम्बामिति । इह विन्दुनिलये आशास्थाने निरालम्बा खेचरीं मुद्रां
बद्धा अमरनिलयः स्वर्गः तदूर्ध्वम् अखिलाम् उडुश्रेणीं नक्षत्रश्रेणीं पश्यति विष्णोः
पदम् आकाशम् । अङ्गां प्रभुं सूर्यम् उक्तासिचिह्नियुगलं भूयुगलम् । अप्सरसः
विसरं समूहं पश्यति भूधरानपि पश्यति तान् कौटुम्भान् वृहच्छृङ्गैः स्थगितं गगन-
मण्डलं दिक् च यैतान् । कुरङ्गादिभीरमणीयां वनसुवम् पश्यति । मतङ्गोऽथ

लसन्नारालं वक्रकोटिमालं तडित्करालान्तरवारिलीनम् ।

कलापिकान्तं सधवानुकूलं प्रवासिकालं नवमेघजालम् ॥ २६ ॥

एतस्मिन् परमाद्भुताव्ययमहानन्दैककन्दे परे

स्थाने मानसमात्मनः स्थिरमतिः संयोजयेन्मुद्रया ।

योगी तन्मयतामुपैति शनकैश्चेतो निरालम्बया

पञ्चावैजमहासुखं लयवशादाविर्भवत्यन्तरम् ॥ २७ ॥

लीने चेतसि तत्र विन्दुनिलये वक्त्रे रिवादी कला

दृश्यन्ते तदनन्तरञ्च विलसद्रूपाः प्रदीपाङ्कुराः ।

बालस्येव दिवाकरस्य बहलद्योतिस्ततो द्योतते

यद्वा भूगगनान्तरालविलसज्ज्योत्स्नासपद्मं महः ॥ २८ ॥

नित्यानन्द इति श्रियः पतिरिति श्रीवासुदेवः पुमान्

आत्मेत्यथ त इत्यचिन्त्यमहिमा यो गौयते योगिभिः ।

जलहृत्पी सरसां आलीं समूहं मरालं राजहंसम् । वक्रकोटिः वक्र इति मयूर-
प्रियकालं प्रीतिजनकत्वात् । सधवाः पतिसहिताः तासाम् अनुकूलं प्रवासिकालं
प्रवासिनीनां कालं यमस्वरूपं नवमेघजालं नूतनमेघसमूहो यच्च तं कौटुम्भम् इति
तडित्करालान्तरवारिलीनं तडिता सौदामिन्या करालं भयानकं यदनवारि तत्र
लीनं निमग्नम् ॥ २०—२६ ॥

एतस्मिन्निति । परमम् अद्भुतम् अव्ययं यन्महानन्दं तस्यैककन्दे मूलस्वरूपे परे

स्थाने आत्मनो मानसं मुद्रया निरालम्बया स्थापयेत् । तदा योगी तन्मयतां ब्रह्म-

मयताम् उपैति । वाकारः समुच्चये । इति निरालम्बया मुद्रया निजं महासुखं ब्रह्मा-

नन्दसुखम् अन्तरं अन्तर्गतं लयवशादाविर्भवति प्रकाशते । अस्मिन् चेतसि लीने

सति आदौ वक्त्रेः किरणस्या लिङ्गा दृश्यन्ते । तदनन्तरञ्च प्रदीपाङ्कुराः अपरञ्च बालस्य

सूर्यस्य द्योतः प्रकाशः ततो द्योतते प्रकाशते । यद्वा तन्महसेजः प्रकाशते आवि-

र्भवति कौटुम्भम् आकाशमध्ये विलसत् यत् ज्योत्स्नारश्मयलसुल्लभम् । अस्मिन्

स्थाने अव्ययः परमेष्ठिनः साक्षात्प्राक्तः साक्षिरूपो भवति ॥ २७ । २८ ॥

स एव वा इत्याह नित्यानन्द इत्यादि । यथा अन्तरान्तरगती राहुचन्द्रार्कयो-

स्थानेऽस्मिन् परमेश प्रथमं भगवान् व्यक्तो भवत्यव्ययः
 साक्षी राहुरिवास्वरान्तरगतश्चन्द्रार्कयोर्मण्डले ॥ ३९ ॥
 विश्वस्थायतनं महद्भगवतः स्थानं तदेतत्परम्
 यत्रारोप्य समीरणं सुकृतिनः प्राणप्रयाणे नराः ।
 दीव्यन्तं परमं पुराणपुरुषं वेदान्तवेद्यं कविम्
 विश्वाद्यं प्रविशन्ति सन्ततमहानन्दैककन्दं विभुम् ॥ ४० ॥
 सहस्रारपद्मं विसर्गादधस्तादधो वक्त्रमारक्तकिङ्कल्कपुञ्जम् ।
 कुरङ्गेण ह्रीनस्त्रिगुणस्तदन्तःस्फुरद्भस्मजालः सुधांशुः समास्ते ।
 तदन्तर्गतं ब्रह्मरन्ध्रं सुसूक्ष्मं यदाधारभूतं सुषुप्ताख्यनाद्याः ।
 तदेतत् पदं दिव्यमत्यन्तगुह्यं सुरैरप्यगम्यं सुगोप्यं सुयत्नात् ॥ ४१ ॥
 एतत् कैलाससंज्ञं परमकुलपदं विन्दुरूपी स्वरूपी
 यत्रास्ते देवदेवो भवभयतिमिरध्वंसहंसो महेशः ।
 भूतानामादिदेवो रसविसरसितां सन्ततामन्तरङ्गे
 सौधीं धारां विमुञ्चन्नभिमतफलदो योगिनां योगगम्यः ॥ ४२ ॥

मण्डले इति दृष्टान्तच्छलेन पिङ्गलायाश्चन्द्रार्कयोर्मण्डलात् । ईडापिङ्गल्योर्मध्ये
 सुषुप्ताया भोक्तृत्वात् सुषुप्ता राहुरिति प्रतिपादिता ॥ ३९ ॥

विश्वेति । विश्वस्य प्रपञ्चस्वरूपस्थायतनं तदेव भगवतः स्थानं यत्र स्थाने
 आत्मास्थाने समीरणमारोप्य प्रापय्य सुकृतिनी नराः दीव्यन्तं कीदृशं पुरुषं प्रवि-
 शन्ति इति । अतएव पुरा अत्रारामं जराश्रुत्विहीनं वेदान्तेन वेद्यं विश्वाद्यं
 विश्वादी भवं जन्म यस्य तं प्रविशन्ति । महानन्दस्यैकमूलप्रभवं विभुम् ॥ ४० ॥

सहस्रदलपद्ममाह सहस्रारपद्ममिति । आवरणदलं सहस्रदलपद्मजमित्यर्थः ।
 विसर्गस्य रूपातीतस्य कुलादिपदस्यावाम्भ्या इत्यर्थः । अधोमुखे आरक्तकिङ्कल्क-
 पुञ्जं यत्र रक्तकेशरमित्यर्थः । कुरङ्गेण ह्रीनः विनाशितकलहः विभ्रङ्गेण युक्तः
 त्रिकोणाकारः स्फुरद्भस्मजालः स्फुरत्प्रभासमूहः सुधांशुरन्तर्गतः समास्ते ॥ ४१ ॥

तदन्तर्गतमिति । तन्मध्ये ब्रह्मरन्ध्रं सूक्ष्माकारं सुषुप्ताख्यनाद्या आधारभूतायाः
 सुषुप्तेन निष्कलवेतन्यात्मकपरमेश्वरस्योपाधिभूतचिन्ताया इन्दुमण्डलमध्यवर्तिनी
 ब्रह्मरन्ध्रमाधारीकृत्य देहमनुगता इत्यर्थः । तथाचीकं योगार्थं—शक्तिर्यत्र च

स्थानस्थास्य ज्ञानमात्रेण पुंसां संसारेऽस्मिन् सम्भवी नैव भूयः ।
 भूतग्रामं सन्ततन्यासयोगात् कर्तुं हर्तुं स्याच्च शक्तिः समया ॥ ४३ ॥
 स्थाने परे हंसनिवासभूते कैलासनाम्नीह विधाय चेतः ।
 योगी गतव्याधिरधःकृताधिबाधश्चिरं जीवति सत्यमुक्तः ॥ ४४ ॥
 स्थानेऽस्मिन् क्षयहृद्भिभावरहिता नित्योदिताधीमुखी
 बालादित्यनिभप्रभा शशभृतः सास्ते कला षोडशी ।
 बालाग्रस्य विखण्डितस्य शतधा चैकेन भागेन या
 सूक्ष्मत्वात् सदृशी निरन्तरगलत्पीयूषधाराधरा ॥ ४५ ॥
 एतस्याः परतः स्थिता भगवन्ती भूताधिदेवाधिपा
 निर्वाणस्थकलार्धचन्द्रकुटिला सा षोडशान्तर्गता ।
 बालाग्रस्य सहस्रधा विगलितस्यैकेन भागेन या
 सूक्ष्मत्वात् सदृशी त्रिलोकजननी या द्वादशार्कप्रभा ॥ ४६ ॥

याति तदेवाधारमण्डलमिति । यदेतद्विसर्गस्त्रिमण्डलपदं तदेव कैलासाख्यविन्दु-
 रूपी पुष्पकलात्मकः विसर्गः । प्रकृतिर्मात्रा विन्दुसर्गात्मिका हंसः । तदात्मकमिदं
 जगदिति । कीदृक् भूतानामादिभूतः आदिस्वरूपः । सौधीं धारां अन्तरङ्गे
 अभ्यन्तरे मुञ्चन् । धारां कीदृशीं रसविसरसितां रसी द्रव्यविशेषः । तत्र सितां
 शक्तीं योगगम्यो भगवान् योगिनामभिमतफलप्रदः । अत्र कैलासस्थाने नियमित-
 मयता इत्युपरतः ॥ ४२ । ४३ ॥

अतिशयं दर्शयति स्थानस्थास्येति । इत्यादि सुगमम् ॥ ४४ ॥
 स्थाने परे इति । स्वस्य परमहंसस्य निवासभूते गता व्याधयो यस्य सः । अधःकृताः
 व्याधयो व्याधयश्च येन सः । बालादित्यसमप्रभा शशभृतश्चन्द्रस्य षोडशी कला अति-
 सूक्ष्मा । शशभृतः कीदृशस्य बालाग्रस्य शतशी विखण्डितस्य एकैकभागेन सूक्ष्मत्वात् ।
 कीदृशी निरन्तरगलत्पीयूषधाराधरेव भाति पीयूषधारा पीयूषवर्षमेघवृत्त्या ॥ ४५ ॥
 एतस्या इति । एतस्याः षोडशकलायाः परतः परस्मिन् भूतानामधिप-
 महेश्वरस्याभिप्रा भगवन्ती स्थिता निर्वाणसंज्ञाकला निर्वाणषोडशीकला तां गता ।
 कीदृशी बालाग्रस्य सहस्रधा विगलितस्य एकैकभागेन सूक्ष्मत्वात् सदृशी
 द्वादशार्कवृत्त्या प्रभां कान्तिर्यस्याः ॥ ४६ ॥

निर्वाणस्थकलापदोपरिगता निर्वाणशक्तिः परा
कोट्यादित्यसमप्रभातिगहना बालाग्रभागस्य या ।
कोट्यंशेन समा समस्तजननी नित्योदिता निर्मला
नित्यानन्दपदस्थलीरुविगलद्वारा निरालम्बना ॥ ४८ ॥

एतस्याः परतः परात्परतरं निर्वाणशक्तेः पदम्
शैवं शाश्वतमप्रमेयममलं नित्योदितं निष्क्रियम् ।
तद्विष्णोः पदमित्युशन्ति सुधियः केचित् पदं ब्रह्मणः
केचिद्वसपदं निरञ्जनपदं केचिन्निरालम्बनम् ॥ ४९ ॥
आरोप्यारोप्य शक्तिं कमलजननिलयादात्मना साकमेषु
स्थानेष्वान्नावसानेष्ववहितहृदयश्चिन्तयित्वा क्रमेण ।
नीत्वा नादावसानं खगतकुलमहापद्मसद्धान्तरस्थाम्
ध्यायेच्चैतन्यरूपामभिमतफलसम्प्राप्तये शक्तिमाद्याम् ॥ ५० ॥

साक्षात्कालारसामं गगनगतमहापद्मसद्मस्थहंसाम्
पीत्वा दिव्यामृतौघं पुनरपि च विशेषाध्यदेशं कुलस्य ।
चक्रे चक्रे क्रमेणासृतरसविसरैस्तर्पयेद्देवतास्ता
हाकिन्याद्याः समस्ताः कमलजपदगां तर्पयेत् कुण्डलीं ताम् ॥ ५१ ॥
इति श्रीनागभट्टविरचिते त्रिपुरासारसमुच्चये पञ्चमः पटलः ।

निर्वाणेति । निर्वाणस्थकलापदं स्थानं तस्योपरि अधोगता निर्वाणशक्तिः
स्थिता । कोट्यादित्यसमा प्रभा यस्याः सा अतएवातिगहना पीदशी बालाग्रभागस्य
प्रशभतः कोट्यंशेन समा नित्यानन्दपदस्थानं शैवपदम् । ब्रह्म उरुमंहती विगल-
द्वारा यस्याः निरालम्बना अवलम्बनरहिता ॥ ४८ । ४९ ॥

आरोप्येति । कमलजमिलयात् मूलाधारात् शक्तिम् आरोप्य आत्मना साकम्
एषु स्थानेषु शक्तिं चिन्तयित्वा क्रमेण नादावसानं नीत्वा आकाशगतपद्म महापद्म-
मेष सप्त गृहं तस्यान्तरस्थां चैतन्यरूपां ध्यायेत् ॥ ५० ॥

साक्षादिति । दिव्यामृतौघं पीत्वा गगनगतमहापद्मस्थितहंसं कुलस्य शरीरस्य

स्वयम्भुलिङ्गं निजयोनिमध्यवक्त्रान्तरे हृत्सरसीरुहान्तः ।
बालाग्र्यं चेतरमन्तराले वदन्ति सन्तो गगनाम्बुजेऽन्ये ॥ १ ॥
यद्बीजं वाग्भवाख्यं द्रुतकनकनिभं तत् स्वयम्भूतलिङ्गम्
स्थाने ध्यात्वा हृदश्चोरुहकुहरगते वाणलिङ्गे द्वितीयम् ।
कामाख्यं बभ्रुजीवप्रसरसमरुचिं शारदेन्दुप्रभावम्
तार्तीयकान्तु वीजं त्वितरपदगतं चिन्तयेच्छान्तरूपः ॥ २ ॥
प्राणान् योनिगतान् विधाय मनसा ध्यायन्ति तां भारतीम्
बीजाख्यां निजयोनिरम्भुनिलयादानाभिरम्भोत्थिताम् ।

मध्यदेशं मूलाधारं विशेत् । ततः प्रतिचक्रे स्थिता हाकिन्याद्याः यदि समस्ता देव
ततोऽसृतरससमूहेस्तर्पयेत् । ततः कमलजपदगां मूलाधारस्यां कुण्डलिनीं च
तर्पयेत् ॥ ५१ ॥

इति त्रिपुरासारटीकायां पद्यान्तरे पञ्चमः पटलः ॥

एवमाधारेषु योनिविशेषाणुक्ता मूलाधाराद्याधारेषु स्वयम्भुलिङ्गवाणादिविशेषान्
बभ्रुसुपक्रमते स्वयम्भुलिङ्गमिति । योनित्रयान्तरान्तरानिति शङ्काकारे प्रागुक्त-
स्थाने स्वयम्भुलिङ्गं याति खयं यत्र जपेदिति तत्रिङ्गं लिङ्गं चराचरमिति हृत्-
सरोजवान् लिङ्गमिति । इतरं लिङ्गं परलिङ्गमित्यर्थः । अन्तरालम्बुबीजं ध्या-
इति । अन्ये तु इतरपदम् एवं वर्णयन्ति । अन्तराले विन्दौ स्थितं तदितरं लिङ्गम्
अन्ये तु गगनाम्बुजे विसर्गाख्ये परविन्दुनिर्मलपदे इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीमूलविद्यायास्त्रयाणां बीजानां स्वयम्भुवाणलिङ्गयोर्ध्यानमाह । 'यद्बीज-
मिति । यद्वाग्भवाख्यं प्रथमबीजं निर्मलकाञ्चनसङ्काशं मूलाधारे स्वयम्भु-
लिङ्गात्मकं ध्यायेत् । 'यत्कामाख्यं मध्यबीजं कुसुमसङ्काशं हृदयकमल-
कण्ठिकामध्ये वाणलिङ्गं तृतीयबीजं शारदेन्दुसङ्काशं आत्रास्थाने परलिङ्गात्मकं
ध्यायेदित्यर्थः ॥ २ ॥

बालार्कारुणतेजसीं भगवतीं ये सिद्धलिङ्गाकृतिम्
 तेषामेव कवित्वसम्पदतुला पीयूषनिःस्यन्दिनौ ॥ ३ ॥
 सिन्दूरारुणसुन्दरीभिरखिलं प्रोज्झासयन्तीं कुलम्
 हृत्पद्मान्तरगां प्रभाभिरनिशं ये वाणलिङ्गाकृतिम् ।
 आविन्दोरुदितामनन्यमनसो ध्यायन्ति दिव्याङ्गनाः
 कामार्ता विलपन्ति लोलमनसस्तेषां पदान्ते भुवि ॥ ४ ॥
 ये गौरीमितराभिधां निजरुचा ध्यायन्ति लिङ्गाकृतिम्
 विन्दुस्थानगतां सुधाकरकरश्रीहारिणोज्झाविताम् ।
 अर्धेन्दुप्रतिमां विसर्गगमहापद्मश्रुतां विभ्रतौम्
 धारां विद्रुमपाटलामृतमयीं ते सम्पदामास्यदम् ॥ ५ ॥

त्रयाणां लिङ्गानामतिबहलतेजःश्रुतिचुषाम्
 त्रिषु स्थानेष्वेष्टु स्थिरनिहितधीः साधकवरः ।
 जपेन्मन्त्रं लक्षं सरसकुसुमैर्ब्रह्मतर्जु-
 स्त्रिमध्वकैर्होमं तदनु निशि चारेण जुहुयात् ॥ ६ ॥
 निःशङ्कं हरिणाङ्गमम्बरतलात् पातालमूलं गतम्
 तत्रस्थेन दिवाकरेण पुटितं कृत्वा समादाय च ।

• एतेषां वीजवयाणां जपध्यानफलविशेषफलसाहस्रं प्राणान् योनिगतानित्यादि ।
 सिन्दूरारुणसुन्दरीभिः प्रभामिः अखिलं कुलं मूलाधारादिचक्रमित्यर्थः । आवि-
 न्दोरुदितां विन्दुस्थानपर्यन्तं सुधाकरश्रीहारिणा सहस्रेण ज्झाविता । एवमश्रुतां
 लिङ्गाकृतिं ये ध्यायन्ति ते सम्पदां पदं स्थानमिति । श्रीकवयेष्टु साकल्येन जपतां
 स्थानविशेषसाहस्रयाणां लिङ्गानामिति । जपेन्नक्षमिति । यस्मिन् यद्वीजस्थानं
 तत्र तस्य लक्षजपः । तेन विवोजेन लक्षं समुदायजपस्तु विलक्षमिति नियमः ।
 ब्रह्मतर्जुः पलाशकुसुमैः । निशि चारेण ईडायां बाधौ गते सति ॥ ३-६ ॥
 काव्यविशेषानाह निःशङ्कमिति । हरिणाङ्कः इडाणाङ्गीस्थितवायुः काव्ये
 कारणीयधारः । अम्बरतलात् नासास्थानात् पातालमूलं मूलाधारं ब्रह्मरन्ध्रगतं
 तत्रस्थेन दिवाकरेण पिङ्गलावायुना पुटितम् उभयवायीरेकं कृत्वा तं वायु-

राहोरास्यगतं कपालिकरणप्रस्तावनापण्डितः
 कुण्डं हस्तकरणकेन जुहुयाद्वीमोऽयमत्यद्भुतः ॥ ७ ॥
 एकं वत्सरमेवमेव शिवधी र्मर्थो जुहोतीह यः
 सद्यो मृत्युमसौ विजित्य वपुषः पुष्टिं विशिष्टां दधत् ।
 दर्पं दर्पकसन्निभो मृगदृशां भञ्जन् सुमृङ्गाङ्गना-
 श्रेणीश्रीमदरालकुन्तलचयो जीवेदनेकाः समाः ॥ ८ ॥

सादाय राहोरास्यगते कुण्डलीमुखे हस्तकरणकेन हस्तरूपेण मनसा जुहुयात् ।
 कपालिकरणप्रस्तावनापण्डितः कपालिकरणाख्यप्रक्रियायां प्राशः ऊर्ध्वाधःकरणं
 विदुरित्यत्र पण्डित इत्यर्थः । गुप्तार्थस्तु किञ्चित् प्रकाशयते । हरिणाङ्कद्रव्य-
 विशेषः स्थानविशेषः स्थानविशेषगतं स्थानविशेषस्थदिवाकरेण द्रव्यविशेषेण पुटितं
 मिश्रितं इत्यादि । राहोरास्यगते कुण्डे स्थानविशेषे हस्तकरणकेन हस्तरूपमुपेष्टु
 जुहुयादिति । द्रव्यसंज्ञा अप्रकाशा एतदर्थप्रकाशने शिष्टोपहास इति तन्मच्छा-
 नविश्वं राहुः शिरः शिरो वा गृहीत्वा चाङ्गेन विशेत् । सूर्यात्मकं समादाय
 यदा तस्यां तिथौ युते । पातालगम्या देवेश्च योनिस्थानाद्दिवाकरम् । पतितं
 राहुचक्रे तु बुद्धैक्यं प्रापयेत्ततः । राहुवक्त्रेण तत्कुण्डं हीनं कुर्यात्तु तद्दिने ।
 तत्र यस्मायते द्रव्यं तदेव कुण्डगोलकम् । कुण्डं शिवसहायेन गोलकं शिवहंसतः ।
 एतच्चयायो मध्ये तु स्वयम्भुकुसुमं महत् । क्वचिदगन्धर्वराजेन लभ्यते वा न वा
 विभी । यद्विस्तृतमभ्यते देवि ! लाक्षारससमन्वितम् । कसूरीकुङ्कुमाक्ताश्च वटी
 कृत्वा तु गोपयेत् । मन्तराजं समालिख्य प्रथोमं तेन निर्वपेत् । तत्तिथिं समनु-
 प्राप्य स्वयमुत्तिष्ठते कुलम् । अमृतश्रीमयीर्देव ! भीतुं देवी न संशयः । सुमादि-
 दीपदुष्टा ये मन्त्रा विद्याश्च कौलिताः । प्रबुद्धास्तत्प्रयोगेण वायन्तं सा पुनरागता ।
 द्वितीयायां गते देवि ! दृष्ट्वा या सा कलावती । तिथिक्रमेण सा देवी पौर्णमास्याः
 फलप्रदा इति । एतदर्थप्रकाशने देवताशापी जायते इति । तत् कथं बभू-
 वृचितमिति ॥ ७ ॥

कीर्णनियमं फलसाहस्रमिति । दर्पः कन्दर्पः तत्पुष्पः सन् मृगदृशां दर्पे
 भञ्जन् पनेकाः समा जीवेत् चिरजीवी भवेदित्यर्थः । कीटक् चराणः कुटिलाकारः
 कुन्तलचयः केशसमूहो यस्य सः । भङ्गाङ्गनाश्रेणीनां श्रीर्विद्यते यस्य पश्चात् भङ्गा-
 ङ्गनाश्रेणीश्रीमांशासौ अरालकुन्तलचेति कर्मधारयः ॥ ८ ॥

ततो देवीं ध्यायेत् परिणतशरच्चन्द्रसदृश-
प्रसन्नस्मेरास्यामलिकलभसङ्काशकवरीम् ।
विराजन्तीं नेत्रैर्विकचनवनीलोत्पलनिभै-
स्त्रिभिर्दन्तश्रेणीरुचिविजितहारावलिरुचिम् ॥ ८ ॥

बभ्रुकसाभ्यघनवभ्रुरकान्तिकान्तम्
मन्दस्मितांशुविशदीकृतमुदहन्तीम् ।

दन्तच्छदं रुचिरकुण्डलमण्डलञ्च
गण्डस्थलीयुगलखण्डसुधांशुपाण्डु ॥ १० ॥

उत्तुङ्गसङ्गतपयोधरभारनम्-
कम्पा वनम्बविलसन्निवलीतरङ्गाम् ।

गम्भीरनाभिविवरां वररामरम्भा-
स्तम्भोपमोरुयुगलामरुणाङ्घ्रिपद्माम् ॥ ११ ॥

कलां मौलाविन्दोर्गलदमलपीयूषविसराम्
वहन्तीं सन्तानप्रसवरचितं श्रेखरमपि ।

वसानां सहासोद्दिमकिरणनिर्मोकविशदम्
महाविन्दारुढां जठरशशभृशत्कोटिधवलाम् ॥ १२ ॥

हस्ताभ्यामक्षमालां स्फटिकमणिमयीं ज्ञानमुद्राञ्च भद्राम्
विम्बाणां दक्षिणाभ्यां मणिमयमुकुटां पुस्तकञ्चाभयञ्च ।

वामाभ्यां रत्नकाञ्चीपरिवृतजघनां रत्नकेयूरहाराम्
दिव्यालङ्कारयुक्तां त्रिभुवनजननीं दिव्यगन्धानुलिप्ताम् ॥ १३ ॥

ततो देवीं ध्यायेदिति सुगमम् ॥ ८ ॥

कौटशीं देवीं दन्तच्छदं वहन्तीं कौटशीं बभ्रुकपुष्पं सन्ध्यासम्बन्धि यदघनं तेषां
यन्मनोहरकान्ति तद्वत् कान्तं कमनीयम् । मन्दस्मितांशुना विशदीकृतम् । पुनः
कौटशीं उत्तुङ्गपयोधरभारनवकम्पावनवविलसत्निवलीतरङ्गाम् उत्तुङ्गो वः पयो-
धरभारसेन नभः कम्पा वनवलयः कमनीयसुदरं तव विवक्षाकारसरङ्गी यस्याः

समुद्गिरन्तीमपि शास्त्रजालं निरन्तरं कान्तिकलासमग्राम् ।
विनम्रदेवासुरवृन्दमौलिमालारजोराजितपादपद्माम् ॥ १४ ॥
ध्यात्वा वागीश्वरीं तां गगनगतमहाविन्दुपीठादतीत-
स्थानं चानीय तस्मादपि तदनु नयेदागतस्थानमेनाम् ।
शान्तातीतन्तु तस्मादनुपममहिमा सूर्यचक्रन्तु तस्मा-
द्गोमाभोजं ततश्चाखिलभुवननुतामानयेत् प्रेतभूमिम् ॥ १५ ॥
प्रेतस्थानादर्द्धचन्द्रं ततस्तामारम्भं तु प्रापयेत् सेतुबन्धम् ।
तस्माच्चैवं व्योम तस्मादमेयस्थानप्राप्तां चिन्तयेदौश्वरस्य ॥ १६ ॥
तस्माद्गुद्रस्थालयं रुद्रगेहादिष्णुस्थानं प्रापयेद्देवदेवीम् ।
विष्णुस्थानाद्ब्रह्मणः स्थानमेनां ब्रह्मस्थानात् कुण्डलीगेहमध्यम् १७
सहस्रदलशोभिते रुचिरकर्णिकाकेशरे
लसन्महसि कुण्डलीभवनपङ्कजे तां स्थिताम् ।
विसर्गगखगाख्यविन्दुविलसत्सुधाधारया
ततः समभिषेचयेद्भगवतीमविच्छिन्नया ॥ १८ ॥

ताम् । उरुमहान् यो रामकदलीस्तम्भः स एव उपमा यथोः ऊर्वोः ताम् अरुणमहि-
पद्मं यस्याः ताम् । तथा इन्दोः कलां मौलीं वहन्तीं कौटशीं कलां गण्डपीयूषसमू-
हाम् । तदुत्प्रेचते सन्तानप्रसवरचितं श्रेखरमिव कल्पवृक्षपुष्परचितं श्रेखर-
मिव किरीटमिव । हिमकरश्चन्द्रः निर्मोको मुक्तकञ्चुकः तद्वदिशदं निर्मलं तथा
सहासो वसानां तथा महाविन्दारुढां गगनीपरि विन्दुस्थानमारुढां तथा जठर-
शशभृत्कोटिधवलां परिपूर्णकोटिचन्द्रतुङ्गाम् ॥ १०—१४ ॥

एवं वागीश्वरीं ध्यात्वा विन्दुपीठात् विन्दुपीठेऽर्द्धे अतीते स्थाने आगते ।
तस्मादतीतस्थानात् आतपस्थानं तत आतपस्थानात् शान्तातीतं तस्माच्छान्तातीतात्
सूर्यचक्रं ततो व्योमाभोजं ततः प्रेतस्थानं शिवस्थानं प्रेतस्थानादर्द्धचन्द्रं तस्मादारम्भं
ततः सेतुबन्धं ततः पुनर्व्योमं तत आगम्यम् ईश्वरस्य ततो रुद्रालयः रुद्रगेहाच्छक्ति-
स्थानम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

तस्मात् कुण्डलिनीभवनं किमिच्छा सहस्रेति । सहस्रदलशोभिते विसर्गगती

धनेन शश्वद्विहितेन देवी-
 ध्यानेन नाशं समुपैति मृत्युः ।
 याः सिद्धयो दिव्यगणाधिपस्य
 भवन्ति ता अप्यचिरेण पुंसाम् ॥ १८ ॥
 आधारादुल्लसन्तीमकुलगतमहापद्मपर्यन्तमन्त-
 ध्यायन्तीं ब्रह्मनाद्या स्फुरदमलरुचिप्रत्यरूपां भवानीम् ।
 ये देवीं लिङ्गरूपां भुवि विमलधियो भावनामात्रगम्याम्
 निर्दूताशेषपापा निखिलगुणयुता ज्ञानिनस्ते भवन्ति ॥ २० ॥
 ये गोक्षीरतुषारहारधवलप्रोद्दामतेजस्कृटा-
 च्छायोज्जासितरोमकूपविवराशेषाङ्गलिङ्गाकृतिम् ।
 वागीशीं धवलाम्बुजान्तरगलत्पीयूषधाराद्वे-
 रासिञ्चन्ति समन्ततोऽखिलवपुर्मृत्योश्च ते मृत्यवः ॥ २१ ॥
 लिङ्गाकारधरां सुरासुरयुतां सौषुम्ननाद्यन्तरे
 देवीमञ्जनपुञ्जमेचकरुचिं सिञ्चन्ति शश्वद्वि ।
 ये दिव्यामृतधारया प्रचुरया कालाग्रदूती नृणाम्
 रूपोन्मूलनदृष्टिपाटवधरा तेषां कुतो विस्मया ॥ २२ ॥
 लाङ्घारसम्पितभग्नमृणालनाल-
 तन्तूपमां स्मरति यस्त्रिपुरां कुलान्तः ।
 तं विस्मरन्ति मितचारुदृशः स्मरार्त्ता
 वामम्बुवो रतिपतिप्रतिमं स्मरन्ति ॥ २३ ॥
 सिन्दूरपूरपरिपिञ्जरितामिव द्याम्
 लाङ्घारसार्द्रितमिव क्षितिमण्डलञ्च ।

यत्स्वमाख्यविन्दुः तत्र विलसन्ती या सुधाधारा तथा देवीं समभिषेचयेत् । ननु

उपविनीर्गदं मूलाधारं तत् कथमुक्तमिदं सत्यं मूलादित्रयस्यैव तत् त्रयस्यैव

ध्यायन्ति ये रुचिचयेर्हरवत्प्रभाया

लज्जां विहाय भुवि तानुपयान्ति कान्ताः ॥ २४ ॥

शक्तिं हंसेन युक्तां कमलजनिलयादं ब्रह्मनाद्यन्तराले

निथन्दच्चन्द्रविम्बान्तरगलितसुधाविन्दुसन्दोहपद्मम् ।

नीत्वा तत्रैव नित्यं स्मरति खगगतांमात्मना शक्तिमाद्याम्

यस्यास्याज्जगद्विखण्डप्रलयमपघ्ननं स्यादं घनं मृत्युमृत्योः ॥ २५ ॥

पीताभां स्तम्भनादौ शशधरधवलां शान्तिकादौ सुधूम्ना-

मुच्चाटादौ जवाभां त्रिभुवनजनताकर्षणे कार्मणे च ।

नित्यां नित्यं विशुद्धस्फटिकमणिनिभां खेचरत्वादिसिद्धौ

मोक्षे साक्षादपेताम्बुदगगननिभां भावयेद्भक्तिगम्याम् ॥ २६ ॥

मार्गेऽस्मिन्नवलक्ष्यमक्षयपदप्राप्तौ ततो लक्ष्ये-

मन्त्राणामिह येन सिद्धिरतुला पञ्चप्रकारापि च ।

आधारध्वजनाभिदेशहृदये कण्ठे तथा लम्बिके

भ्रूमध्येऽपि च भूतनाथनिलये स्थाने नवान्तेऽपि च ॥ २७ ॥

आधारे कनकप्रभां परिलसद्दीपाकृतिं पश्यन् सु-

स्थाने नूतनभानुकान्तिसदृशं नाभौ हृदयोरोरुहं ।

भवनं विदुः । आद्यमाच्छाद्य भवने ज्ञानगीप्तौ विराजते । भाग्यादिषुपदं मत्वा
 राजते निजमन्दिरे । ज्ञानदा तत्र सा देवी कुण्डली परदेवता । अविद्याविद्ययी-
 दानादुभयव प्रकाशिता । कीर्तीकृत्य जगत् सर्वं कारागारमिव स्थितेति । शक्ति-
 मिति शक्तिं कुण्डलिनीं हंसेन युक्तान् कामना सद्य हंसमन्त्रेण मूलादिस्थानात्
 सङ्घट्टयत्युक्तां नीत्वा यः स्मरति तस्यापदघ्ननं निवीतं भवति ॥ १७-२५ ॥

कर्मविशेषे ध्यानमाह पीताभामिति । काम्यजपमाह मार्गेऽस्मिन्निति । अस्मिन्
 मार्गे सुषुप्तावर्त्तन्ति वक्ष्यमाणस्थानेषु अक्षयफलप्राप्तौ मोक्षफलप्राप्तौ लक्ष्येत्
 ध्यायेत् । सिद्धिरतुला पञ्चप्रकारा चेति सिद्धयः । पातालगुटिकाञ्जनखण्डसुद्राद्या
 अधिका मन्त्रयोगाज्ज्ञानाख्या चेति ॥ २६ ॥ २७ ॥

कव किं रूपेण ध्यात्वा जपयन्मिथाह आधार इति । पश्यन् सुस्थाने वद घनीपस्थाने

दीपाकारनिभां तथा खरकरोद्गीतप्रभां भावयेत्
कण्ठे दीपशिखाकृतिं सणिगणोद्योतां भ्रुवोरन्तरे ॥२८॥
नवान्ते च ज्योतिर्भवभयतमोर्ध्वसकुशलम्
तदेतद्दिग्धाख्यं निरतिशयशर्मोर्मिजनकम् ।
दुरापं पापैर्यत् त्रिभुवनधरं त्रैपुरमिति
प्रतीतं तत्त्वानां यदुपरिगतं यच्च परमम् ॥ २९ ॥
इति त्रिपुरासारसमुच्चये षष्ठः पटलः ।

सप्तमः पटलः ।

अथामरेन्द्रेरपि दानवेन्द्रेर्धृतं प्रसिद्धैरपि सिद्धवर्गैः ।
सौभाग्यसम्पत्तिगुणैकहेतुं यच्चैपुरं तत् कथयामि मन्त्रम् ॥१॥
कर्पूरचोददिग्धाखिलतनुरमलः स्नानपूतो वसानः
क्षीमं श्रीखण्डपङ्कस्रुटरचितलसच्चित्रको नेत्रयुग्मम् ।
मन्त्री कृत्वाञ्जनाक्तं मधुरसविरसप्राप्तहर्षप्रकर्ष-
स्ताम्बूलग्रासपूर्णारुणमुखकुहरशालिखेन्मन्त्रराजम् ॥२॥

स्वाधिष्ठाने इत्यर्थः । नूतनं प्रातःकालीनसूर्यवर्णसदृशम् । खरकरोद्गीतः खरस्त्रीमूल-
द्योतनं यस्य तत्प्रभां ध्यायेत् । नादान्ते नादान्तपथ्यन्तम् ऊर्ध्वं गच्छति यत् ज्योतिषा-
देव विन्दाख्यम् अतिशयानन्दजनकं पापात्मभिर्न रागं यवैश्वरं परमं महः । प्रतीतं
ज्ञातव्यं षतुर्विंशतितत्त्वानामुपरिगतम् ॥ २८ २९ ॥ २ ॥

इति त्रिपुरासारसमुच्चयेटीकायां पदार्थादर्शे षष्ठः पटलः ।

एवं मूलाधारस्थानेषु बाभवादिबीजानां स्वयम्भुवाखिलकामकले ध्यानविशेषा-
न्नीक्ता अनन्तरं सौभाग्यलक्षणादि सर्वैश्वर्यपदं यन्महाह अथामरेन्द्रे रित्यादिना ॥१॥

कर्पूरचोददिग्धाखिलतनुः कर्पूरचोदेन भञ्जकपूर्णेण दिग्धा लिप्ता अखिल-
तनुर्ग्रेण सः । अयमिन्द्रियमनोवृत्तिरित्यर्थः । क्षीमं पटवस्त्रं वसानः श्रीखण्ड-

कस्तूरिकागुरुसुधाकरखण्डकुण्डं
गोलोत्पजाङ्गलकुडैः सपटीरपङ्कैः ।
युक्तेः स्वयम्भु कुसुमेन विशालभूज-
पत्रे लिखेदविवरे तपनीयसूच्या ॥ ३ ॥
लिखेद्भूपपत्राणि वृत्तं तदन्त-
र्वह्निर्मासपत्राणि तद्वाह्यदेशे ।
पुनर्भूपत्राणि तेषां दलानाम्
वह्निर्दन्तपपत्राणि चारुणि धीरः ॥ ४ ॥
ततः कर्णिकायां मन्त्राद्योनिमध्ये
लिखेद्वाग्भवं कामवीजञ्च शक्तिम् ।
तयोरुर्ध्वतः कारयेद्दंसदेवो-
परिष्ठाज्जगन्नायिकां षोडशारे ॥ ५ ॥
ततः षोडशेशस्वरान् द्वादशारे
पुनः कामवीजं लिखेत्तत्र वीजम् ।
लिखेद्वासरेशस्वरैर्भिन्नमेवम्
विधायाम्बुवौजं परे षोडशारे ॥ ६ ॥

पङ्केन कुटरचितं लसत्तिलकं पुष्पाकारं येन स तथा । नेत्रयुग्मम् अञ्जनाक्तं
कृत्वा मधुरसविरसपलीप्राप्तौ यो हर्षः तेन प्रकर्षः प्रकट्यः तथा ताम्बूलग्रासपूर्णा-
रुणमुखकुहरः समुदितान्तवर्तिः खरः स्वरूपवेशीऽम्बिकायाः पादान्मुजश्चक्राय-
मानमानसः । खगुरुचरणप्रणामपुरःसरं यन्त्राणि विलिखेत् इत्याह कर्पूरचोद-
दिग्धाह इत्यादिना ॥ २ ॥

यन्त्रलिखनद्रव्याण्याह कस्तूरिकेत्यादि । सुधाकरखण्डं कर्पूरखण्डं पटीर-
रक्तपद्मं कुण्डगोलादिद्रव्यं गुरुवक्त्रगम्यं देवतानामपि दुर्लभत्वात् न प्रकाशितम् ।
वृत्तं भूपत्रे कविवरे अखिन्द्रे तपनीयसूच्या सुवर्णशलाकया ॥ ३ ॥

यन्त्रलिखनप्रकारमाह लिखेद्भूपपत्राणीत्यादिना । भूपाः षोडशसंख्यका
राजानः । तथाहि मायः अम्बरीशः शशविन्दुः षष्ठः प्रद्युः भमरलाल सरतः काङ्गादः

कलाविन्दुनादैः शिरोदेशलम्बैः

परिभ्राजमानान् ककारादिवर्णान् ।

लिखेदन्तपत्रेषु सर्वं तदेतद्

भुवी मन्दिरस्योदरस्थं विदध्यात् ॥ ७ ॥

शुषिरेण वेष्टयेत् समन्तादथ मन्त्रौ महनीयमन्तराजम् ।

सुविशुद्धसुवर्णपट्टवच्च विदधीतात्मकतादिसिद्धमेनम् ॥ ८ ॥

इयं रक्षा साक्षात्त्रिपुरमथनेनापि विभुना

श्रियः कान्तेनापि त्रिदशगुरुणा चापि हरिणा ।

धृता कन्दर्पेणाप्यमृतकिरणेनापि विनता

तनूजेनाप्येषा सततमपि शीतेतरुचा ॥ ९ ॥

गन्धर्वैरपि किन्नरैरपि धृता यज्ञैः सदा राक्षसैः

सिद्धैः साध्यगणैश्च पन्नगवरैर्विद्याधरैर्गुह्यकैः ।

सौभाग्यार्थिभिरिव शुद्धहृदयैरम्यैर्जगन्मङ्गलै-

र्मङ्गला मनुजोत्तमैरपि नृपैर्विश्वार्थिभिः कामिभिः ॥ १० ॥

वायी दिलीपः गिरिः रत्निदेवः ययातिः आत्मभूः रघुः भगौरथः एते भूपचन्द्राः

षोडशकलात्मकाः षोडश पत्राणीत्यर्थः । तद्वहिर्मांसपत्राणि हाः शपत्राणि तद्वहि-

षोडशपत्राणि तदाहो पुनर्हन्तपत्राणि हाविंशत्यत्राणि । ततः कर्णिकायां महावीर्ये

मध्ये षट्कोणैर्वाग्भवं कामराजशक्तिकूटरमाविश्याहीजपत्रम् । एतयोर्वाग्भवं

कामराजयोः परस्परं हंसमन्त्रं तस्योपरि मूलविद्यां लिखेत् । षोडशदले षोडशस्तरा

एकारान् षोडश स्तरानिति पाठः । षोडशस्तरलिखनं द्वादशारे पुनः कामवीर्य

शालाया द्वितीयवीजं ततः परे षोडशारे वासरस्वरैर्द्वादशस्वरैरेकारैः सन्निभ

षोकारस्थाने आदेशीकृतं रजोवीजं लिखेत् ॥ ४-६ ॥

ततः कलाविन्दुनादैः कलास्वरूपैर्विन्दुनादैः शिरोदेशे लम्बैः ककारादि

हाविंशद्वर्णैः हाविंशत्यवेषु लिखनम् । अन्ते तु अन्यथा वर्णयन्ति । कलावाग्भ

विन्दुः सनादी इकारः ऐकारसकारहकारभिन्नैः ककारादिवर्णैरित्यर्थः । विन्दु

नादकलात्मिकात्मिका । भुवी मन्दिरं चतुरस्रं भुवी मन्दिरमिति पाठे मन्द

रह बन्धुरगन्धसिन्धुरैर्मदधाराविनिलिप्तगण्डपिण्डैः ।

तुमुले युधि यन्त्रराजशक्त्या समवाप्नोति जयश्रियं नरेन्द्रः ॥ ११ ॥

नरपालगृहे दुरोदरे व्यवहारेऽपि च धारणादमुष्य ।

मनुजोऽपि च वादिभिर्विवादे जयमाप्नोति यन्त्रसत्तमस्य ॥ १२ ॥

विपिनेषु लुलापचित्रकायद्विपभङ्गुकुलकुलेषु पुंसाम् ।

चरतां न चिराय विद्यते भीस्त्रिपुरायन्त्रवरस्य धारणेन ॥ १३ ॥

नरनाथवरा भवन्ति वश्यास्तदधीनाः सचिवाश्च तत्तनूजाः ।

प्रमदाः समदाश्च यौवनाब्द्याः स्तनभारतमिताः सलीलयाताः ॥ १४ ॥

विषमुग्रमपीह कालकूटप्रतिमं संहृतिकर्म कर्मठश्च यत् ।

प्रसृतं भवति ध्रुवं तदेतद्दधतस्त्रैपुरयन्त्रराजमेनम् ॥ १५ ॥

दहनस्तुहिनत्यसौ दवान्तर्विततोर्द्वीकृतभूरिलोलकीलः ।

धृतयन्त्रवरस्य देहभाजः पयसाञ्चापि निधिः स्थलायतेऽयम् ॥ १६ ॥

हृत्पङ्के रुक्कर्णिकोपरिदले मन्त्रौ तु यन्त्राधिपम्

ध्यात्वा शक्तिगमागमं प्रकुरुते धीरः सुषुम्नान्तरे ।

यस्तं शश्वदखण्डपुण्यनिलयं वाक् कामिनी गोमिनी

सामानाधिकरण्यसम्पदतुला नोमुञ्चति क्षातले ॥ १७ ॥

कारः तन्मध्ये इत्यर्थः । तथाच—चकारी मन्दरः प्रोक्तः चकारी मेरुसंज्ञक

ति । शिवेन इकारेण वेष्टयेत् । आत्मकतादिसिद्धिप्राप्तप्रतिष्ठादिसत्त्वादि-

नाम् । विभुना ब्रह्मणा स्त्रियः कान्तेन विभुना प्रसन्नगुरुणा वदन्त्यतिना इयं

धृता ॥ ७-१० ॥

पन्धुरः अमनोरथः गन्धः येषां इक्षिणां महाक्षिभिरित्यर्थः । तुमुले रणे दुरोदरे

व्यवहारे लीकव्यवहारे लुलापी महिषः चित्रकायी व्याघ्रविशेषः द्विपी इक्षी

को जन्तुविशेषः प्रसिद्धः । एतत् कुलाकुलेषु बलेषु सलीलयाता सलीलं गमनं

संहृतिकर्म संहृतिकर्मणि मारणकर्मणि कर्मनिपुणं दहनीऽग्निः तुहिनति

स्तुहिनं हिमं हिमवदाचरति । कौडशी दहनः दवान्तर्विततोर्द्वीकृतपरिबीज-

ः । यौवनाग्निः तदन्तर्मध्ये वितता विसीर्णा ऊर्ध्वं कृता च भूरिलीला

आदौ मन्मथकोष्ठकोदरगतं कामाधिराजं लिखेत्
कन्दर्पद्वितयेन चाथ पुटितं कुर्यात्सदेतद्वयम् ।
धीरोद्यो मकरध्वजं परिलिखेत् कोणेषु षट् स्वादरा-
न्मध्ये नाम मनोभवस्य सकुलं कुक्षौ तदेतत् चिपेत् ॥१८॥
यन्त्रं पूर्वोक्तयन्त्राधिपसदृशमिदं चापि मौलौ गले वा
वाहौ वा यो विभर्त्ति त्रिभुवनमखिलं तद्वशे वर्त्तते च ।
कान्ताः कान्तालकान्ताः पृथुकठिनकुचा नम्रकम्पाङ्गयष्ट्यः
कामेनोपद्रवन्त्याकुलितनिजधियस्तं सदोक्षासिचित्तः ॥१९॥
ध्यात्वैवं मूलचक्रान्तरकमलकुटीकोठरे यन्त्रराजम्
साध्यं सानन्दमन्दं तरुणतरुणिभाभास्वराङ्गञ्च तच्च ।
यन्त्रान्तः सुखसाध्यामलरुचिप्रिलसच्चेतनामात्ररूपम्
हृष्टोऽवष्टभ्य मन्त्री मयनमथशरैराधरेदात्मशक्त्या ॥२०॥
भवत्यवश्यं मयनेन वश्यः साध्यः सदा साधकपुङ्गवस्य ।
त्रिःसप्तरात्रेण महानुभावो देवोऽपि मर्त्यः किमु मन्दवीर्यः ॥२॥

पञ्चला कीला ज्वाला येन सः । वज्रेद्योज्ज्वलकीला वचिर्हेतिः शिखास्त्रियामित्य-
मरः । इत्यग्रे भूकर्षिकीपरि हृदयकमलकर्षिकामध्ये यन्त्रराजं ध्यात्वा मूल-
विद्यां जपन् मूलाधारात् कुक्षलिनीं चिन्तयौ शक्तिमुत्थाप्य त्रिभुवनाद्या हादधाना
नीला वदन्तर्गतया स्वधारया अभिपिण्डमानं मूलाधारं जयेत् एवं पुनः पुनरभासा
वाक्कामिनी सरस्वती गीमिनी लक्ष्मीः एकाधिकरणे सन्त्य यस्याः सा एवभू-
तं पुरुषं न सुचति ॥ ११—१३ ॥

यन्त्रान्तरमाह आदाविति । आदौ कामवीजस्यादौ त्रिकोणमध्ये कामवी-
जोद्धारं लिखेत् । तत्रिकीर्णं कन्दर्पान्वितेन षट्कोणाकारेण वेष्टयेत् । षट्कोण-
मकरध्वजाय वृद्धारं लिखेत् । एतत् सर्वं मनोमवाद्येन स्त्रीकारेण वेष्टयेत्
मनोभवस्य कुक्षौ मनोभववीजमध्ये साध्यसाधकनाम लिखेत् ॥ १८ ॥ १९ ॥

साध्यस्य मूलाधारे कमलकर्षिकामध्ये इदं कामवीजयन्त्रं ध्यात्वा सा-
ध्यं यन्त्रं वाचदिवारसङ्काशम् आनन्दमन्दं चेतनामावरूपं ध्यात्वा देशिकीपद-

कलापत्रोपेतं कमलमभिसंलिख्य सुमना-
स्तदन्तः शृङ्गाटद्वितयमपि चान्योन्यपुटितम् ।
लिखेन्मध्ये देवीहृदयमथ कोणेषु मदनान्
तदन्तः षट्स्वाख्यां समभिमतसाध्यस्य मतिमान् ॥२२॥
स्वरान् पत्रेष्वेतच्छुषिरजठरान्तः परिलिखे-
ज्जगत्यस्मिन् यन्त्रं प्रथितमिह यन्त्रासृतमिति ।
जगत्स्यैतदयन्त्रं वरकमलपट्टेषु विहितम्
जगत् सर्वं शब्द भवति वशवर्त्तीह वहतः ॥ २३ ॥
इति त्रिपुरासारसमुच्चये सप्तमः पटलः ।

अष्टमः पटलः ।

अथ त्रिलोकार्चितशसनाया वक्ष्यामि वाह्यार्चनमम्बिकायाः ।
यदर्चनीयत्वमुपैति कुर्वन्नुर्वीतले सर्वजनैर्मनुष्यः ॥ १ ॥

क्रमेण स्वशक्त्या मयनं कुर्यादित्याह ध्यात्वैवमित्यादि । आत्मशक्त्या कुण्डलिन्या
मयनं वायुसधारयोगादस्तीति प्रावणम् आचरेत् । दक्षिणवर्त्तना इति केचित् ।
तच्चिन्त्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥

मन्त्रान्तरमाह । कलापत्रं षोडशदलात्मकं पद्मं विलिख्य तत्कारिकायां शृङ्गाट-
द्वितीयाख्यां षट्कोणं विलिख्य तन्मध्ये देवीहृदयं श्रीं श्रीं नमः इति यन्त्रं लिखेत् ।
षट्कोणेषु पञ्चसु कामस्य श्रीं श्रीं ऐं वूं ह्रीं इति विलिख्य अन्तिमकोणे आख्याम्
अभिमतसाध्यनाम लिखेत् । षोडशदलेषु स्वरूपान् षोडशस्वरान् सविन्दुकान्
लिखेत् । श्रुषिरजठरान्तः प्रविलिखेत् । श्रुषिरजठरे वधोदरे चिपेत् । एतदयन्त्रं
वहतो जगस्य जगद्वशवर्त्ती भवति इह संसारः ॥ २२ । २३ ॥

इति त्रिपुरासारटीकायां पदाद्यादर्शे सप्तमः पटलः ।

एवं यन्त्ररचनाकथनानन्तरं वास्तूपजाविधानं वक्तुमुपक्रमते अथेति । यदिनि

शुद्धे मनोज्ञे पशुदृष्टिपातविवर्जिते भूमिगृहे गृहे वा ।
 पूर्वोक्तमार्गेण कृतात्मशुद्धिः स्थानस्य शुद्धिं विदधीत पश्चात् ॥२॥
 भगतः परमास्यपूर्वयुक्तं गगनं सानलवामदृक् तथैव ।
 कुशलोयसमुत्तणात् क्षमेयं मनुनानेन विशुध्यते समन्तात् ॥३॥
 अकुलं सकुलादितर्कवीजं शिवपूर्वेण युतं सहेन्दुखण्डम् ।
 अमुना मनुना समाहितात्मा तनुयाद् द्रव्यसमुत्तणं कुशाद्रिः ॥४॥
 पुष्करं शिवमुखादिसंयुतं पात्रशुद्धिमनुरेष कीर्तितः ।
 क्षालयेदमलवारिभिस्ततः पात्रजालमनुनैव मानवः ॥ ५ ॥
 विलिम्बे ततः पीठमश्वोविधीतं स्वयम्भूतपुष्पेन्दुकस्तूरिकाभिः ।
 सकाशमौरगोरोचनाभिः समन्तास्त्रिखेदत्र यन्त्रं ततो वक्ष्यमाणम् ॥ ६ ॥

त्रिकोणं विलिख्यानुवृत्तं दलानाम्
 ततः पञ्चकं तद्विधायपि वृत्तम् ।

यत् कुर्वन्नरः सर्वजनैरर्चनं यन्त्रमुपैति प्रथमं स्नानादिनात्मशुद्धिं विधाय भूमिगृहे
 पातालगृहे गौरश्वे गृहे वा यथा उद्दीयविक्रया केनापि लक्ष्यते ॥ १ ॥

एतादृशे गृहे यागमण्डलं परिकल्पानन्तरं कल्पगोमयाभ्यां शीघयेदित्याह शुद्ध
 इत्यादिना ॥ २ ॥

भगतः भग एकारः । तत्पर एकारः आस्यं विसर्जनीयः । तत्पूर्वयुक्तम् अनुस्वार-
 युक्तम् । गगनं हकारः अनलो रेफः वामदृक् ऊकारः तथैव पूर्वोक्तविन्दुरनुवृत्तः । तेन
 ऐं ह्रीं इति मन्त्रेण कुशलोयसमुत्तणादियं युग्मा पृथिवी अनेन मनुना शुध्यते ॥३॥

द्रव्यशुद्धिमाह । अकुलं हकारः कुलं सकारः । तस्मादितर्काच्चरं तत्प्राति-
 लीयेन वष्टाच्चरं रेफः शिव उकारः तत्पूर्वं ईकारः इन्दुखण्डोविन्दुः तेन ह्रीं इति
 मन्त्रेण द्रव्यशुद्धिं कुर्यात् ॥ ४ ॥

पात्रशुद्धिमाह पुष्करमित्यादिना । पुष्करमाकाशं तदीजं हकारः शिव उकारः मुखं
 विसर्जनीयः । तदादिः विन्दुः । तेन हुमिति मनुना पात्रशुद्धिं कुर्यात् ॥ ५ ॥

स्वयम्भूतादिद्रव्यैर्लिप्ते पीठे यन्त्रं लिखितं । स्वयम्भूतमित्याद्यनुपादेयत्वाच्च
 लिखितं गुरुमुखादेन ज्ञातव्यम् । त्रिकोणं विलिख्य तद्वाह्ये वृत्तं पञ्चदलानि तद्वि-

पुनः षड्दलं बाह्यतयापि वृत्तम्

लिखेदष्टपत्राणि तद्वाह्यदेशे ॥ ७ ॥

पीठस्योत्तरभागे गुरुपंक्तीः पूजयेद्विधिवत् ।

वायव्यादिग्भागादारभ्येशानपर्यन्तम् ॥ ८ ॥

आधारशक्तिमासनमूलेऽनन्तश्च सम्पूज्य कूर्मम् ।

तदुपरि पृथिवीमपि गन्धाद्यैः समर्चयेन्मन्त्री ॥९॥

पीठस्याग्नेयादिषु चतुर्षु कोणेषु पूजयेत् क्रमशः ।

धर्मादीन् गन्धाद्यैश्चतुरोऽधर्मादिकांस्ततोदिक्षु ॥ १० ॥

पीठस्योपरि सत्त्वरजस्तमसां त्रितयञ्च सम्पूज्य ।

तदुपरि पद्मे पद्मे वसुरविश्वशिमण्डलानि यजेत् ॥११॥

प्रेतं त्रिकोणमध्यगं विश्वमण्डलमध्यमे यजेत्तदनु ।

तदुपरि शङ्करदयितां हृदयाम्बुजगङ्गरात् समावाह्य ॥१२॥

संस्थाप्य सन्निरुध्य सन्निधाप्य च सम्प्रतिरुध्य प्रदर्शयेन्मुद्राम् ।

वृत्तं तद्विहः षड्दलं तद्विहं तं तद्वाह्येऽष्टदलं चतुर्द्वारीपेतं च कार्यमिति
 शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अर्घ्यस्थापनादिप्रसिद्धत्वाच्च लिखितं पीठस्योत्तरभागे गुरुपंक्तीः स्वनामभिः पूज-
 यत् । वायव्यादीशानपर्यन्तं प्रह्लादानन्दनाथ-सकलानन्दनाथ-कुमारानन्दनाथ-
 विश्वेशानन्दनाथ-शकानन्दनाथ-विमलानन्दनाथ-व्यालानन्दनाथ-श्रीपादुकां पूजया-
 नीति सर्वत्र योज्यम् ॥ ८ ॥

आसनमूले आधारशक्तिं पूजयेत् । पीठस्य चतुष्कोणेषु अग्नीशाननिर्दंति-
 वायुषु धर्मादीन् धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि दिक्षु पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरेषु अधर्मादीन्
 अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यान् सत्त्वादितयम् आदिवीजसहितमित्यर्थः । तदु-
 परि पद्मे पद्मे वसुरविश्वशिमण्डलानि प्रणवत्रितयवीजयुक्तानीति अकारोकार-
 मकारवीजानीत्यर्थः । तदुपरि प्रेतं परमसदाशिवं मन्त्रस्तु हेसोः सदाशिवमहा-
 प्रेतपद्मसनाय नमः । तदुपरि हृदयानन्दश्रिवां शङ्करदयितां करस्थपुष्पाञ्जली
 विरेचान्तः संस्थापनमुद्रया संस्थाप्य सन्निधकारिण्या मुद्रया सन्निधाप्य सन्निरीधन-

गुह्याख्यामनुपूजामर्घ्यादि समाचरेद्विधिवत् ॥ १३ ॥
 वामे त्रिकोणकोणे पाशाङ्कुशकरां तप्तहंससङ्काशाम् ।
 रतिमर्चयेन्ननोहरवेशां पश्चात् स्ववीजेन ॥ १४ ॥
 प्रीतिं दक्षिणकोणे निजवीजेनार्चयेच्च शङ्खनिभाम् ।
 अङ्कुशहस्तां सुमुखीमुज्ज्वलवेशां सुगन्धाद्यैः ॥ १५ ॥
 आसीनं कुसुमायुधमग्रे देव्याः समर्चयेन्नन्वी ।
 बन्धूककुसुमवर्णं करधृतकोदण्डशरम् ॥ १६ ॥
 कामस्य कामवीजं वाग्भवं समुद्दिष्टं रतिवीजम् ।
 सम्मोहनाख्यमन्यं प्रीते वीजं तथा प्रोक्तम् ।
 शरपञ्चकदेवताः स्वमन्त्रैरनुपूज्या दलपञ्चकेषु तेषु ॥ १७ ॥
 शशिकाञ्चनसाभ्यमेघनीलोत्पलमञ्जिष्ठनिभप्रभास्तरुण्यः ।
 द्राविण्याद्याः क्रमशः सर्वाभरणशोभिताः समदाः ।
 सव्यकरकलितवाणाः शेषकरैः कृतनमस्काराः ॥ १८ ॥

सुद्रया सन्निध्य अवगुह्यनसुद्रयावगुह्य गुह्याख्यां सुद्रां प्रदर्शयेत् । ततो जीव-
 न्यासः । ततः सकलौकरणम् अग्नीशासुर-वायुकीर्णेषु पुरती नेत्रं दिक्षु चास्त्रञ्च
 पूर्वोक्तषडङ्गमन्त्रैः क्रमेणाभ्यर्च्य षोडशोपचारैः सम्पूज्य आवरणदेवताः सम्पूज-
 येत् ॥ २-१३ ॥

तदेवाह वाम इति । देवीवामे प्रकृतवामभाग इत्यर्थः । तप्तहंसप्रभाम् अति-
 रमणीयवेशां पाशाङ्कुशकरां रतिं वाग्भववीजेनाभ्यर्चयेत् ॥ १४ ॥

दक्षिणायामे शङ्खनिभामतिसुन्दरवेशां सुमुखीम् अङ्कुशकरां प्रीतिं तृतीय-
 वीजेनाभ्यर्च्य देव्याः अयेऽयकोणाम् बन्धूककुसुमसङ्काशम् इषुकापधरं कामवीज-
 नाभ्यर्चयेत् ॥ १५ । १६ ॥

एतेषां वीजमाह । कामस्य कामवीजं वाग्भवं सम्मोहनाख्यमन्यं द्रावण-
 वाणादिपञ्चकान्यं स इति ॥ दलपञ्चकेषु शरान् पूर्वादिक्रमेण पूजयेत् ॥ १७ ॥

द्रां द्राविण्यै नमः । क्लीं चोभिण्यै नमः । क्लीं वशीकरिण्यै नमः । क्लूं प्रका-
 शिन्यै नमः । कपूर् रकनकसाभ्यमेघनीलमञ्जिष्ठाः तत्प्रभाः सव्यकरकलित-
 वाणाः शेषकरकृतनमस्काराः प्रमदाः क्रमेणाभ्यर्च्याः ॥ १८ ॥

ततो भगाख्यां भगजिह्विकाञ्च देवीं भगाख्यां भगमालिनीञ्च ।
 यजेद् भगाक्षीञ्च दलेषु षट्सु तथा भगाह्लादिनिकां क्रमेण ॥ १९ ॥
 शरदम्बुदधून्त्रसाभ्यमेघफलिनीरात्रिसुवर्णवर्णतुल्याः ।
 रुचिराभरणोज्ज्वलास्तरुण्यो मदिरानन्दितमानसा मनोज्ञाः ॥ २० ॥

करैः खड्गशूलाहिवेतालदण्डान्

सकुन्तान् निजैर्विभ्रतीं खेटकञ्च ।

परैर्विस्मयं नुः कपालस्य खण्डम्

तनुं दुन्दुभिं नादविन्दाख्यमुद्रे ॥ २१ ॥

कथयामि भगादिदेवतानामिह वीजान्यपि वाग्भवं सदण्डम् ।
 वसुवामदृगिन्दुखण्डयुक्ते कुलपूर्वानलगाभ्वरे क्रमेण ॥ २२ ॥
 ब्रह्माणीं हंसयानां द्रुतकनकनिभामश्विक्तां त्रिनेत्राम्
 हस्ताब्जैर्ब्रह्मकूर्चं कमलमपि लसत्खण्डमञ्जामालाम् ।
 विभ्राणां चारुवेशामथ हरिहयदिक्पत्रमूले यजेत्ताम्
 गन्धाद्यैर्वन्धुराङ्गीं वहति वरजटाजूटभारं सदा या ॥ २३ ॥

ततो भगादिदेवताः पूजयेत् । ऐं श्रीं क्लीं भगायै नमः । ऐं श्रीं क्लीं भग-
 जिह्विकायै नमः । ऐं श्रीं क्लीं भगाह्लादिन्यै नमः । यथोपदिष्टः सायुधकरा
 भवनधराः पूर्वैर्नैर्ऋतवायव्याग्नेयपशुपतिवारुणेषु क्रमेणाभ्यर्च्याः ॥ १९ ॥

फलिनी प्रियङ्गुः राविर्हरिद्रा क्रमेण क्रमेण हे हे अस्त्रे दधती प्रथमायाः शूल-
 खड्गौ द्वितीयाया अहिवेतालदण्डौ कुन्तखेटके तीमरविस्मयमुद्रे नरखण्डकपाल-
 तनुदुन्दुभिनादविन्दुमुद्रे ॥ २० । २१ ॥

एतासां वीजमाह । वाग्भव ऐकारमात्रं सदण्डं कुलपूर्वानलनः कुलं दकारः
 तत्प्रातिलोभ्येन अनलगां तृतीयमन्त्रं शकारः । अम्बरं हकारः शकारहकारौ
 रेफेकारविन्दुयुक्ता तेन ऐं श्रीं क्लीं वीजत्रयात्मकेन मन्त्रेण भगादिदेवताः
 पूजयेत् ॥ २२ ॥

ततो देवीपूर्वादिदलेषु ब्रह्माख्यादृगशक्तयः पूज्या इत्याह ब्रह्माणीमित्यादि
 ब्रह्मकूर्चम् । कुशमयब्राह्मणः हरिहयदिक्पत्रमूले पूर्वदले ॥ २३ ॥

माहेशीं तां कपालोज्ज्वलडमरुवराभीतिशूलोरुटङ्गान्
बिभ्राणां बाहुदण्डैर्निविडहिमनिभामग्निदिक्पत्रमूले ।
नेत्रैरुद्भासमानां त्रिभिररुणजटाकोटिवहेन्दुखण्डाम्
गन्धार्धैः पूजयेत्तां वृषभमुड्निभं या समारुह्य याति ॥ २४ ॥
कौमारीं यौवनाढ्यां सुरुचिरवदनां कुङ्कुमाभां सुशोभाम्
शक्तिं पाशाङ्कुशौ या वहति निजकरैर्दक्षिणे चामयच्च ।
हालालोलां विशालामलनयनयुगामर्चयेद् गन्धपुष्पैः
सर्वालङ्कारयुक्तां शिखिनि यमदिशां पत्रमूले निषण्णाम् ॥ २५ ॥
रत्नोदिकपत्रमूले सजलजलधरश्यामलाङ्गीं सुकेशीम्
घण्टां कम्बुं कपालं रथचरणमथो बिभ्रतीं बाहुदण्डैः ।
आसीनां वैज्रतेये मणिमयमुकुटोद्भासितां वैष्णवीं ताम्
गन्धार्धैरर्चयेत्तां मधुमदमुदितां नित्यमालोलङ्घिम् ॥ २६ ॥
वाराहीं खेटकास्युद्गटहलमुषलान् बिभ्रतीं पोत्रिवक्त्राम्
पाश्चात्ये पत्रमूले मणिमयविलसत्कुण्डलोद्घुष्टगण्डाम् ।
या शश्वद्विश्वपूज्या गिरिशिखरखरा (धरा) भीमकोले निषण्णा
गन्धार्धैरर्चयेत्तां सुरुचिरवदनां धूमधूम्नाङ्गकान्तिम् ॥ २७ ॥
इन्द्राणीं चन्द्रविम्बप्रतिमनिजमुखीमिन्द्रनीलाभवणाम्
कर्णान्ताक्रान्तनेत्रां मणिमयमुकुटां वायुदिक्पत्रमूले ।

अग्निदले माहेशीं पूजयेत् । कौटशी कपाली तमडमरुवराभीमशूलोरुटङ्गान्
कपालं नरशिरःखर्परम् उत्तमम् उदभटं सडमरुवरं डमरुयेष्ठम् आभीमं भया
नकं शूलम् उरु महत् टङ्कः पाषाणदारणः । एतान् बिभ्राणां धारयन्तीम् ॥ २४ ॥

वाय्वे कौमारीं शिखिनि मयूरे निषण्णाम् ॥ २५ ॥

नेत्रैर्दक्षैः वैष्णवीम् ॥ २६ ॥

पश्चिमे वाराहीं कौटशीं गिरिशिखर इव शिखरः स पासी खरः प्रखरः
आभीमी भयानकश्च कीलः शक्रसन्निविष्टां धूमैः तिमिरशूभ्रवर्णां ॥ २७ ॥

चापं कम्बुञ्च वज्रं शरमपि दधतीं हस्तपद्मैश्चतुर्भिः
स्वर्मातङ्गे निषण्णां सुरवरविनुतामर्चयेन्नित्यमन्ताम् ॥ २८ ॥
चामुण्डां चण्डहामोद्भटविकटरदां भीमवक्त्रां त्रिनेत्राम्
खड्गं शूलं कपालं निजकरकमलेर्विभ्रतीं खेटकञ्च ।
निमांसां रक्तनेत्रां त्रिभुवनभयदां सौम्यदिक्पत्रमूले
कालीं कङ्कालभूषां पितृवननिलयामर्चयेद्दूर्ध्वं केशाम् ॥ २९ ॥
पश्चादाश्चर्यरूपां सुरुचिरवदनां शुद्धजाम्बूनदाभाम्
हस्ताङ्गेरत्नसूत्राभयकमललसम्भातुलुङ्गीफलानि ।
बिभ्राणामर्चयेत्तां त्रिभुवनजनताभ्यर्चितां लक्षणाढ्याम्
लक्ष्मीमुत्तुङ्गपीनस्तनभरनमितामोशदिक्पत्रमूले ॥ ३० ॥
वीजान्यमूषामथ वचस्यनन्तो दीर्घं नभोऽन्तं नयनान्तमिन्द्रः ।
प्रांशुर्हृगन्तान्तपरं कुलान्तमनन्तरुद्रेण ततः समेतम् ॥ ३१ ॥
तिथीशः सानन्तो भृगुरथ हरोऽनन्तसहितो
वक्रान्तो भौतीशस्तदनु च वक्रोऽनन्तसहितः ।

वायौ इन्द्राणीं स्वर्मातङ्गे ऐरावते च युक्ताम् ॥ २८ ॥

क्रौंचे चामुण्डां कौटशीं चण्डहासीदभटविकटरदां चण्डहासीन उदभटा
उदा विकटाभयङ्गरा रदा दत्ता यक्षाः तां पितृवनं प्रमथाम् ॥ २९ ॥

ईशाने लक्ष्मीं पूजयेत् । जाम्बूनदाभां सुवर्णवर्णाभामित्यर्थः ॥ ३० ॥

आसीं वीजान्याह । अनन्तः आकारः गभीरः प्रकारः अनन्तः चकारः सदीर्घम्
आकारेण युक्तं तेन हां चां इति ब्रह्माणीवीजवयम् । नयनान्तमीकारः इन्द्रो
लकारः प्रांशुः आकारः तदयुक्तं तेन ईं खां माहेशीमनुः । 'हृक्' उकारः तत्परम्
'वक्र' उकारः तत्परं मकारः । कुलं सकारः तदन्ती हकारः अनन्तेन आकारेण रुद्रेण
रेफेण च समेतः तेन ऊं प्रां कौमारीवीजयुक्ताम् ॥ ३१ ॥

तिथीशः ऋकारः सानन्तः साकं भृगुः उकारः तेन ऋंसां वैष्णवीमन्तः । हरो
हकारः वक्रः शकारः तदन्तः यः तेन हां प्रां वाराहीमन्तः । भौतीशः ऐकारः वक्रः
शकारः अनन्तः आकारः सत्सहितः तेन ऐंसां इन्द्राणीमन्तः । क्रौं विन्दुः सत्पूर्व

कपूर्वं सूक्ष्मान्तान्वितमथ वनं चानु वदनम्

शचीनाथोपेतं गगनमपि कान्तान्वितमथ ॥ ३२ ॥

अथासिताङ्गं रुरुचण्डसंज्ञी क्रोधीशमुन्मत्तकपालिनी च ।

पलाशमध्येऽपि भीषणाख्यं संहारसंज्ञं यजेत् क्रमेण ॥ ३३ ॥

दधतोऽञ्जनमेघपुञ्जवर्णानुरुवेतालकपालशूलदण्डान् ।

लघुदुन्दुभिसंयुतांस्त्रिनेत्रान् करदण्डैः करिहस्तदण्डचण्डैः ॥ ३४ ॥

गजकृत्तिनिवर्त्तितोत्तरीयान् भुकुटीसङ्घटितैर्ललाटपट्टैः ।

कुटिलालिकुलाभकुन्तलाग्रान् सुदितान्तःकरणान् सुयौवनाङ्गान्

॥ ३५ ॥

हरातृतीयं भगभूतसंयुतं कुलान्तमप्यित्तविलोचनान्तयुक् ।

निशाकरार्द्धाङ्कितमस्तकञ्च मयेह तेषामपि बीजमीरितम् ॥ ३६ ॥

यो हेतुको यस्त्रिपुरान्तकाख्यो यो वज्रिवेतालहुताशजिह्वी ।

कालः करालश्च तथैकपादो भीमाकृतिर्यः खलु भीमसंज्ञः ॥ ३७ ॥

ततो नीलजीभूतसङ्काशवर्णान्

दलाग्रेषु गन्धादिभिस्तान् क्रमेण ।

भीकारः जलं वकारः सूक्ष्मा इकारः स एवास्ती यस्य आकारस्य तेन श्रीं वां बीजं चामुखाभन्तः । वदनं विसर्जनीयम् । अथ अनुवदनम् आकारः शचीनाथोपेतं गगनम् इकारः कान्तान्वितम् अनुसारेण युतम् अः ज्ञीं महालक्ष्मीमन्तः ॥ ३२ ॥

पदमध्ये अट्टौ मौरवाः सम्पूज्या इत्याह अथेति । असिताङ्गी रुरुचण्डः क्रोधीश उन्मत्तकपालिभीषणसंहाराः वेतालदण्डकपालशूललघुडमरुदुन्दुभिहस्तान् चतुर्भुजान् ॥ ३३—३५ ॥

बीजमाह । हरात् तृतीयं ऐं भग एकारं तत् भूतावरं पञ्चाक्षरम् अनुस्वारं तेन संयुतं तेन ऐं कुली सकारसदस्ती इकारः अप्यित्तः श्रीं अग्निः रेफः । विलोचनम् ईकारः तदनन्तं जकारः निशाकरार्द्धं विन्दु सङ्घटितमस्तकं तेन ऐं ज्ञीं एतेन बीज-इयेनासिताङ्गान् मौरवान् पूजयेत् । ऐं ज्ञीं असिताङ्गाय मौरवाय नम इत्यादि ॥ ३६ ॥

ततोऽन्तकादीन् पूजयेदित्याह इति । ऐं हेतुकाय नम इत्यादिप्रयोगः । हेतु-

त्रिशूलं कपालं स्फुरन्नागपाशम्

तनुं दुन्दुभिं विभ्रती वाहुदण्डैः ॥ ३८ ॥

दंष्ट्राभौमविशालवक्त्रकुहरान् नेत्रैस्त्रिभिः प्रस्फुर-

दक्षैश्च भुकुटीकरालवदनान् कादम्बरीलालसान् ।

ऊर्ध्वीभूतशिरोरुहान् नववयोर्युक्तांश्च भीमाकृतीन्

भौतीशेन निशाकरार्द्धसहितेनाभ्यर्चयेत् साधकः ॥ ३९ ॥

प्रियङ्गुश्यामाङ्गं परिकलितपाणिं मणिमयो-

न्नसच्चूडापीडं हिरदनवराधिष्ठिततनुम् ।

सहस्रं विभ्राणं नयनकमलानां हरिहयम्

यजेत् पूर्वस्यां दिशि कुसुमगन्धादिभिरथ ॥ ४० ॥

अथ विकसितकिंशुकाभमग्निं कृगलपतं शितशक्तियुक्तहस्तम् ।

मणिमयमुकुटं यजेत् सुगन्धैः कुसुमवरेर्ध्वतरङ्गकुण्डलञ्च ॥ ४१ ॥

अर्चयेत्तदनु दक्षिणभागे नीलनीरदनभं पिबनाथम् ।

दण्डहस्तमरुणायतनेत्रं सैरिभाङ्गगतमुज्ज्वलवेशम् ॥ ४२ ॥

नरारूढां रत्नोदिशि विकटदंष्ट्रं सुनियतम्

कृपाणं विभ्राणं सजलजलदश्यामलतनुम् ।

यजेद्दालालोलं पलचपलमारक्तनयनम्

विचित्रालङ्कारं तदनु विधिवद्राक्षसपतिम् ॥ ४३ ॥

शरदभ्रशशाङ्कनिभं वरुणं मकरस्थितमुज्ज्वलवेशधरम् ।

मणिकुण्डलमण्डितगण्डतलम् वरपाशकरञ्च यजेत् स्वदिशि ॥ ४४ ॥

वरसंवरसंशृणिशक्तिकरं शुचिकेतनधूमनिभाङ्गरुचिम् ।

कादिविपुरान्तः वज्रिवेतालः हुताशजिह्वः कालः एकपादः भीमः इत्यट्टौ एतान् चतुर्भुजान् कादम्बरीलालसान् मदिरालालसान् तेषां मन्त्रमाह भौतीशेनेति ।

भौतीश एकारः निशाकरार्द्धसहितेन सार्धचन्द्रेण तेन ऐं ॥ ३७—३९ ॥

तवाङ्गे इन्द्रादयः पूज्या इत्याह प्रियङ्गुश्यामिति । हिरदनवराधिष्ठिततनुं

निजदिश्यनिलं विधिनाथ यजेत् कुसुमप्रमुखेमणिहारधरम् ४५

अथोर्णायौ देवं कनकसमवर्णं धनपतिम्

समासीनं यच्चैः परिवृतमशेषैश्च निधिभिः ।

गदाहस्तं पिङ्गाक्षकमलयुगं तं सुकुसुमै-

र्यजेद् गन्धैर्धूपैः स्वदिशि लसदाकल्पमपि च ॥ ४६ ॥

ऐशान्यां शशिखण्डमण्डितजटाजूटं त्रिनेत्रं हरम्

सिन्दूरारुणविग्रहं दिशि यजेच्छूलं कपालं सदा ।

बिभ्राणं सुभुजैश्चतुर्भिरपरां योगाख्यमुद्रां तथा

भस्मोद्भूतविग्रहं वृषगतिं गन्धादिभिः साधकः ॥ ४७ ॥

मस्तकादिजलराशिं सकं मस्तकादनलग्नां वकान्तयुक् ।

सूक्ष्मपूर्वमुखपूर्वसंयुतं लोकपालमनुरेष कौर्त्तितः ॥ ४८ ॥

वटुकगणपदुर्गाक्षेत्रपालान् स्ववोजे-

रपि तदनु नमोऽन्तैः साधकेन्द्रः क्रमेण ।

मलयजकुसुमादौ रचयेद् भक्तियुक्तो

हुतवहपिशिताशाधीशवायुशेखरि ॥ ४९ ॥

द्विरदनवरीहस्तिवरः तमधिष्ठिता तनुर्येन तं पिठनाथं यमं संवरणं स्रगं शुचिकेतः
नीधुनः तद्वात्रभाङ्गरुचयो यस्तु तम् ऊर्णायु मेषः तस्मिन् समासीनं पिङ्गक्ष तत्
अक्षकमलयुग्मश्च ॥ ४०—४७ ॥

लोकपालानां मन्त्रमाह मस्तकादौति । मस्तकं विन्दुः 'अं' तत्प्रातिस्लीयेन
चतुर्थमक्षरम् ऐकारं सकं सविन्दुकं मस्तकं विन्दुः तस्मादनलग्नं ततोयमक्षरं ककारः
वकः शकारः तदन्तः वकारः तद्व्युक्तः ककारः उच्चा इकारः तत्पूर्वमाकारं मुखं
विसर्जनीयं तत्पूर्वं विन्दुः संयुतं सविन्दुः कमित्यर्थः । तेन लक्षां समुदायिन एं चो
इति मन्त्रेण इन्द्रादिलोकपालाः पूज्याः ॥ ४८ ॥

ततो वटुकगणपतिदुर्गाक्षेत्रपालान् स्वस्ववोजैः अग्निनैः तवाधीशानदिक्षु
पूजयेत् । वं वटुगणेशी नमः गं गणपतये नमः दुं दुर्गायै नमः इति सम्पूजयेत् ।
अथ ऐन्द्रवारुणयाम्यसौम्यदिक्षु षट्पदसुभ्यो नमः । एकादशरुद्रभ्यो नमः ।

वसुभ्यो रुद्रभ्यो दिनपरिवृद्धेभ्योऽपि च वलिम्

सभूतेभ्यो दद्याद् यजनविधिरित्यं निगदितः ।

अमुं कुर्वन्नुर्वीतलमधि बुधो नित्यमपि यः

स सम्पूर्णान् कामान् गिरिश इव सम्प्राप्य रमते ॥ ५० ॥

इति श्रीत्रिपुरासारसमुच्चये सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमे अष्टमः पटलः ।

नवमः पटलः ।

अथाग्निकाव्यं कथयामि पूजागृहस्य कुर्याद्दिशि वासवस्य ।

ईशस्य यद्वा दिशि वित्तपस्य विभावसोर्मण्डपमध्विकोणम् ॥ १ ॥

नवहस्तमात्रमथ शैलदोर्मितं यदि वा हृषीककरसन्धितं मतम् ।

रुचिरैश्चतुर्भिरपरम्भुमुन्नतं कुशतोरणैः सितवितानशोभितम् ॥ २ ॥

शादशादित्येभ्यो नमः इति क्रमेणाभ्यर्च्य ततः परमानन्दाक्षतसन्दीहस्यन्दनादखण्ड-
संविन्स्वरूपिणो भजमानपारिजातलतिकां परमेश्वरीं गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यान्तरुप-
चारैरभ्यर्च्य सकलभुवनोत्पत्तिविभूतिपरिभूतिसूलीभूतां संहारमुद्रया मण्डलकुसु-
मेनाघ्राय हृदयारविन्दमरविन्दं नीत्वा तन्मयमालान् परिभाष्य तदनुगृहीतप्रसादः
खयमष्टतानन्दमयी भूत्वा वीजमुक्ती यथामुखं विहरेदिति शुभः ॥ ४९ ५० ॥

इति श्रीत्रिपुरासारसमुच्चयटीकायां पदार्थादर्शः पटलः ।

एवमिहलीकसुखसाधनभूतपरदेवतासमवधानकथनानन्तरं हीमविधानं वक्तु-
मुपक्रमते अथाग्निकाव्यमिति । नियमश्चाह पूजागृहस्येत्यादि । अयमर्थः तत्त्व-
माणदीक्षामण्डपमध्यस्थवेदिकायाः पूर्वस्यान्दिशि ईशकोणे चासनमपि अग्नौ ईशे
अचिरकोणं चतुरस्त्रात्मकं मण्डलं कुर्यात् ॥ १ ॥

अथ दीक्षामण्डपलक्षणमाह नवहस्तमात्रमित्यादि । इन्द्रवारुणयाम्यसौम्यश्च नव-
हस्तपरिमितदंढावरणम् । चतुर्द्वारि तीरणोपशोभितं मण्डपं कुर्यादिति । ततः
शैलदोर्मितमिति शैलाय सप्त समाख्याताः सप्तहस्तपरिमितं हृषीकाक्षि इन्द्रियाक्षि
तानि पञ्चहस्तपरिमितमित्यर्थः ॥ २ ॥

चतुर्द्वारयुक्तं ततस्तस्य मध्ये त्रिधा तद्विभागेन भागैकवेदीम् ।
अत्रत्रिप्रमाणोन्नतां दर्पणान्तर्लिभां तां मनोहारिणीं चापि कुर्यात्

॥ ३ ॥

वेदासं योनिमर्द्धोऽपनिभमनलासं च वृत्तं षडसम्
पद्माकारं गजासं हरिहयहरिदरभ्य तस्या विदध्यात् ।
मध्ये वृत्तञ्च गौरीपतिसुरपदिशोः पण्डिता केचिदाहु-
र्वायव्ये पञ्चकोणं दिशि मदनरिपोः सप्तकोणञ्च कुण्डम् ॥ ४ ॥
प्राक् सूत्रं प्रथमं निधाय विदधीतार्द्धेन तस्याङ्कितम्
मध्ये मत्स्ययुगं दिशोरमलघ्नीः कीनाशवित्तेशयोः ।
ताभ्यां सूत्रमणिं प्रसार्य चतुरः कोणांस्ततो लाञ्छयेत्
क्षेत्रं स्याच्चतुरस्रमत्र रचयेदन्यानि कुण्डान्यपि ॥ ५ ॥
क्षेत्रे क्षिप्त्वा वहिरिह पुरोभूतभागेऽंशमेकम्
कोणार्द्धाच्च सुनिश्चितमति भ्रामयेत् सम्यगृह्य ।

वेदिकानिर्माणप्रकारमाह ततस्तस्य माय इत्यादिना तन्मण्डपविभागैकेन
भागेन वेदिकां कुर्यात् यथा प्राक् प्रत्ययसूत्रचतुष्टयेनासकान्या दक्षिणीत्तरा पश्च
तथैव चानयेत् एवं कृते तन्मण्डपं नवपटात्मकं जायते तेषु मध्यपदे वेदिकामरवि
मात्रीन्नतां दर्पणान्तर्लिभां दर्पणमध्यवर्तिमलीकुर्यात् ॥ ३ ॥

अवशिष्टेषु पूर्वावष्टदिक्पत्रेषु क्षेत्रेण वेदासमित्यादि वक्ष्यमाणेन कुर्यात् ।
वेदासं चतुरस्रं योनिम् अश्वत्थपद्माकारम् अर्द्धोऽपनिभम् अर्द्धचन्द्राकारम् अनलासं
विकोणं वृत्तं षडसं पद्माकारं गजासम् अष्टासं हरिहयहरिदरभ्य प्राचीं दिशमार-
भ्येत्यर्थः । शारदातिलके तु आचार्यकुण्डं मध्ये स्यादगौरीपतिसमहेन्द्रयोरित्या-
चार्यवृत्तं वर्चुलम् । अन्ये त्वेवमाहुः इन्द्रेशानयोर्मध्यावृत्तं वायव्ये पञ्चकोणम् ईश-
कोणे मण्डलकोणं कुर्यात् ॥ ४ ॥

कुण्डप्रसारमाह प्राक् सूत्रमित्यादिना । प्रथमं प्राक् प्राच्यगमवमास्फाल्य तन्मध्या-
ङ्कितं धृत्वा तन्मानेन दिशोर्दक्षिणीत्तरदिक् सूत्रचतुष्टयम् आस्फालयेत् । एवं कृते
चतुर्हस्तपादोपेतं समं चतुरस्रं मण्डलं जायते । एतत् कुण्डं पूर्वदिग्गतं भवति
एतदेव चतुरस्रम् ॥ ५ ॥

यावत् कोणं परमपि तथा सूत्रयुग्मस्य पातम्
मध्यात् कुर्याद् भवति तदिदं मन्त्रथावासकुण्डम् ॥ ६ ॥

परित्यज्य भागद्वयं पङ्क्तिभागे
कृतेऽत्रोपरिष्ठादधस्ताच्च विद्वान् ।

परिभ्रामयेत्तेन मानेन सम्यग्
भवेदर्द्धचन्द्राद्वयं कुण्डमेतत् ॥ ७ ॥

शर्वरीसार्द्धभागीकृतक्षेत्रतः पार्श्वयोन्यस्य भागद्वयं पण्डितः ।
तेन मानेन सूत्रद्वयं विन्यसेत् कुण्डमेतद्भवेद्दुद्रनेत्रासम् ॥ ८ ॥
दिग्गजादधिकपङ्क्तिभागतः क्षेत्रतो निश्चितधीर्वहिन्यसेत् ।
भागमेककमनेव सर्वतो भ्रामयेद् भवति वृत्तमुत्तमम् ॥ ९ ॥

भूपांशेऽंशद्वयमिह वहिः पार्श्वयोन्यस्य मध्यात्
क्षेत्रव्यासे सुविमलमतिस्तेन मानेन कृत्वा ।

चतुरस्रञ्च कृतान्यानि कुण्डान्यदरेदित्याहुः क्षेत्रे क्षिप्तेति । कृतचतुरस्रे
आग्नेयमास्तनेऽर्द्धक्षेत्रं सूत्रद्वयम् आस्फाल्य पुनश्चतुरस्रं पञ्चावितथ एकम् अंशं
वहिः क्षिप्त्वा कोणार्द्धाच्चैः प्रमाणेन सम्यज्य भ्रामयेत् कोणशब्देन कोणसूत्रं गृह्यते ।
तस्यार्द्धं कोणसूत्रद्वयमध्यसम्यातस्थानं तदर्द्धं पश्चिमकील्युगले द्वितीयकोणसूत्रस्थानं
तत्प्रमाणतः तत्स्थानात् कोणसंलग्नं भ्रामयेत् एतद्विनिर्मुक्तम् अग्निदिग्गतम् ॥ ६ ॥

अर्द्धचन्द्रकुण्डमाह परित्यज्येति । चतुरस्रं कृतं भूभागं दशधा विभज्य अथ ऊर्ध्वं
भागद्वयम् ऊर्ध्वं एकम् अध एकं परित्यज्य अग्रे ज्यासूत्रं खे खे सप्रमाणं पातयित्वा
तेन सूत्रे व्यासप्रमाणेन भ्रामयेत् । सूत्रखण्डान्यन्यानि परिमार्जयेत् । एतदर्द्ध-
चन्द्राद्वयं कुण्डं दक्षिणदिग्गतम् ॥ ७ ॥

असकुण्डमाह शर्वरीति । सार्द्धभागीकृत इति प्रकृतं चतुरस्रं क्षेत्रम् अष्टधा
विभज्य पार्श्वयोः तिर्यक् प्राचीमुखपार्श्वयोः प्रत्येकं भागद्वयं वर्धयेत् । सूत्रसकलानि
परिमार्जयेत् । ऐन्द्रकोणकुण्डं निर्गृह्यतिदिग्गतम् ॥ ८ ॥

वृत्तकुण्डमाह दिगिति । क्षेत्रतोऽष्टाधिकदशभागे कृते एवं भागं चतुःपार्श्वे
वहिन्यस्य वृत्ताकारेण भ्रामयेत् । वृत्तखण्डान्यन्यानि परिवर्जयेत् । एतद्वृत्तकुण्डं
पश्चिमदिग्गतम् ॥ ९ ॥

पार्श्वद्वन्द्वे भूप्रयुगयुगं सूत्रषट्कोणपातम् ।
कुर्यात् कुण्डं भवति तदिदं तर्ककोणं मनीषम् ॥ १० ॥

दशांशेऽत्र विन्यस्य बाह्येऽंशमेकम्

परिभ्राम्य तेनैव वृत्तं दलानाम् ।

वह्निर्मध्यमे कर्णिकाद्यापि कुर्याद्

भवेदष्टपदं बुधः पञ्चकुण्डम् ॥ ११ ॥

क्षेत्रे क्षिप्यात् बाह्ये दिशि दिशि मिहिरद्वन्द्वकांशेऽंशमेकम्
कृत्वानिनाब्धिकोणं पुनरपि मतिमान् कोणतोऽर्द्धं गृहीत्वा ।
तत्कोणाभ्यां विदध्यादिह खलु परितस्तेन मानेन चिह्ना-
नष्टासं स्यात् समन्तादपि च वितनुयादष्टसूत्रप्रयोगम् ॥ १२ ॥
हयांशेऽत्र भागं वह्निर्यस्य वृत्तं परिभ्राम्य भूयो युगांशौकृतांशैः ।
त्रिभिः षट्दोर्षं भवेत् पञ्चसूत्रप्रयोगादिहानेन पञ्चासकुण्डम्
॥ १३ ॥

पञ्चकुण्डमाह भूपतिः । क्षेत्रं दशांशं भूपांशौक्यं षोडशधा कृत्वा मध्यसूत्रात् ।
पार्श्वमेवेकमेकं विन्यस्य पार्श्वद्वन्द्वे मध्यचतुष्कं ततः षट्पदं पातयेत् । तेन षट्-
कोणात्मकं कुण्डं भवेत् तद्वायव्यदिशतम् ॥ १० ॥

पञ्चकुण्डमाह दशांशेति । चतुरस्रं क्षेत्रं दशांशौक्यं वर्धयित्वा वर्तुलाकारेण
भामयित्वा पुनरपि तेन मानेन भामयित्वा कुण्डात्मकमध्यवृत्तेन कर्णिकाद्विषयवृत्ते-
केशराणि तृतीये चाष्टदलानि पञ्चकुण्डं कौबेरदिशतम् ॥ ११ ॥

अष्टास्रमाह चैव इति । चतुरस्रं क्षेत्रं मिहिरद्वन्द्वं चतुर्विंशं विधाय
दिशि दिशि एकमेकम् अर्द्धं चित्रा वर्धयित्वा अम्बिकोणं कृत्वा ततः कोणतो-
ऽर्द्धं गृहीत्वा अन्तश्चतुरस्रकोणाहार्द्धं गृहीत्वा कोणाभ्यां बाह्यचतुरस्रकोणाभ्यां
दिशि दिशि चिह्नानि कृत्वा अष्टदलं पातेनाष्टास्रं कुण्डं ईशदिशतम् ॥ १२ ॥

पञ्चासकुण्डमन्यार्थमतमाह हयांशे इति चतुरस्रं सप्तभागं विधाय एकम्
अंशं वह्निर्वर्तुललेन वर्धयित्वा पुनरपि युगांशौक्यं चतुर्धा विभज्य त्रिभिरंशैरायाम-
द्वैतं कृत्वा तच्च सूत्रप्रयोगं पञ्चकोणात्मकं कुण्डं वायुकोणगतम् ॥ १३ ॥

क्षेत्रव्यासे दशांशैर्वह्निरिह विनिधायैकमंशं सुवृत्तम्
मानेनानेन कृत्वा पुनरपि चतुःषष्टिभागीकृतोऽत्र ।
पट्टायामप्रमाणं दृढमतिरमुना सत्रिकैस्त्रिंशदंशैः
कुर्यात् सप्तासकुण्डं भवति हि तदिदं सप्तसूत्रप्रयोगात् ॥ १४ ॥
यावन्मानं कुण्डविस्तारकस्य तावत् खातस्यापि मानं प्रदिष्टम् ।
कुण्डाकारं पण्डितो यादृशं तत् तादृशं पं मेखलाया निदध्यात्
॥ १५ ॥

तिस्रः कुण्डे मेखलामेखले द्वे यद्वा चैकां मेखलां वापि कुर्यात् ।
कुर्याद्दूर्ध्वं मेखलाया गजौष्ठाकारं योनिं चापि होतुर्दिशीह ॥ १६ ॥
सुष्टिमात्रे तु ता मेखला द्वाङ्गुलैका-
ङ्गुलार्द्धाङ्गुलोत्सेधताराः क्रमात् स्युः ।
रत्निमात्रे तु तास्त्राङ्गुलद्वाङ्गुलैका-
ङ्गुलोत्सेधतारा भवेयुः पुनस्ताः ॥ १७ ॥

युगाप्यित्तेन द्वाङ्गुलोत्सेधताराः स्युरेताः क्रमाद्वस्त्रमात्रेऽत्र कुण्डे ।
करद्वन्द्वमात्रे रसान्धोधिबङ्गाङ्गुलोत्सेधतारा भवेयुः पुनस्ताः ॥ १८ ॥
वेदकरेऽस्मिन् सिन्धुरतर्काव्याङ्गुलतारोत्सेधयुताः स्युः ।
षट्करमात्रेऽस्मिन् दशवस्त्रुङ्गुलतारोत्सेधसमेताः ॥ १९ ॥
भास्करपंक्तिगजाङ्गुलतारोत्सेधयुताः स्युरिमा वसुहस्ते ।
नाभिमिहाम्बुजवच्च विदध्यादष्टदलं सह कर्णिकयान्तः ॥ २० ॥

सप्तासकुण्डमाह क्षेत्रव्यास इति । अत्र व्यासप्रकृतं चतुरस्रं दशांशं विभज्य
एकांशेन वह्निर्वर्धयित्वा पुनस्तेनैव मानेन परितो वृत्तं भामयेत् । पुनरपि चतुरस्रं
चतुःषष्टिधा विभज्य तेष्वेकत्रिंशदंशं परित्यज्य अवशिष्टेन त्रयस्त्रिंशदंशेन वृत्तरेखां
सप्तधा प्रणीय सप्तचिह्नानि कृत्वा सप्तसूत्राण्यास्फालयेत् । एवं सप्तकोणम् असङ्क-
चितायं कुर्यादिवि ॥ १४ ॥

खातमानमाह यावदिति । युगं चलारि अपितं द्वाङ्गुलं नेत्रं द्वाङ्गुलं सिन्धु-
वाचौ तर्काः षट् अन्वयश्चलारः । नाभिप्रसरमाह नाभिमिति । अन्तः कुण्डमप्ये-

मुष्टिमात्रे रसाभोधिनेत्राङ्गुलायामतारोन्नतिर्योनिरुक्ता बुधैः ।
 नेत्रवेदाङ्गुलीस्ते धतारान्विता नाभिरप्यत्र योन्यग्रमेकाङ्गुलम् २१
 योन्यामेतद्गदितं रत्निमात्रस्य कुण्डस्य ।
 यन्मयोक्तं तदेव खलु हस्तमात्रस्य ॥ २२ ॥
 एकैकेनाङ्गुलीनामलनिशितमतिर्वर्धयेदन्यकुण्डे-
 ध्वेनां योनिश्च नाभिं खलु यवयुगलेनेह योन्यास्तथाग्रम् ।
 कुर्यान्नाभिश्च वृन्ताकृतिमपि यदि वा कुण्डरूपस्वरूपम्
 योन्याकारेऽत्र योनिं सरसिजसदृशे नो विदध्याच्च नाभिम् ॥ २३ ॥
 कुण्डस्यैकं हस्तमात्रस्य योनिं प्राहुर्भूतान्यङ्गुलायामताराम् ।
 व्यासस्यैकांशकोलेधयुक्तां कुर्याद् बोधिह्माजपत्रानुरूपाम् ॥ २४ ॥
 नेत्रभूताङ्गुलीस्ते धतारान्वितां नाभिमंशद्वये तद्वलानि ।
 व्यासवक्रांशतोऽंशेन तत्कर्णिकां मध्यभागे विदध्याधुधः कुण्डतः २५
 कुण्डस्यैककरस्य चारु परितो नेमिर्भवेदङ्गुले-
 नैकेनैव ततो विलोचनकरादारभ्य संवर्धयेत् ।
 कुण्डे दिक्करकुण्डकावधि बुधः प्रत्येकमर्द्धाङ्गुलम्
 तद्वाह्ये खलु मेखलावितयकं कुर्याद्वयथोक्तक्रमात् ॥ २६ ॥

योनिप्रकारमाह मुष्टीति । दैर्घ्यरश्मिविस्तारः नेत्रः षट्चतुर्धाङ्गुलायाम् अथा-
 संख्यम् । नाभिमानमाह नेत्रेति । योन्यग्रमाह योन्यग्रमिति योनिर्कुण्डे योनिं
 पञ्चकुण्डं नाभिश्चाविष्टे इत्याह इत्येकाङ्गुल इत्यादि विदध्याच्च नाभिमित्यन्तेन
 च । कुण्डस्येति एके भागमविदः हस्तपरिमितकुण्डस्य योनिमानम् अन्यथा वर्ण-
 यन्ति भूत-भवि-भङ्गुलायामताराम् । व्यासः आयामः तस्मिन् आयामे तां षट्-
 संख्यां षडङ्गुलां बोधिह्माजपत्रानुरूपाम् अक्षयपत्राकाराम् एतदुक्तं भवति । एक-
 हस्तमात्रस्य षडङ्गुलविस्तृतां षडङ्गुलीव्रतामश्रयपत्रवत् ॥ २५—२४ ॥

नेत्रेति । षडङ्गुलपत्राङ्गुलैस्तत्सधतारान्वितां कुर्यात् । भागद्वयेऽष्टदलानि च
 व्यासस्य विस्तारस्य षडङ्गुलभागेन तृतीयभागेन मध्यकुण्डे कर्णिकां कुर्यात् । एक-
 हस्तकुण्डस्य परितः सर्वत्र एकेन अंशेन अनेन नेमिः एवं विलोचनात् विकारादारभ्य

शतार्द्धहोमे खलु मुष्टिमात्रमरत्निमात्रं शतहोमकुण्डम् ।
 हस्तं सहस्रे त्वयुते द्विहस्तं लघे चतुर्हस्तमिदं प्रदिष्टम् ॥ २७ ॥
 दशलक्षे रसहस्तं वसुहस्तं कोटिहोमे स्यात् ।
 कोट्यर्द्धं चाष्टकरं होमेष्वगमविदो ब्रुवते ॥ २८ ॥
 केचिद्वस्तं लघुहोमे द्विहस्तं लक्षद्वन्द्वे वर्जिलक्षे त्रिहस्तम् ।
 होमे कुण्डं वेदलक्षेऽप्यिहस्तं प्राहुर्दीर्घां पञ्चकं पञ्चलक्षे ॥ २९ ॥
 वसुलक्षे वसुहस्तं सप्तकरं सप्तलक्षे स्यात् ।
 वसुहस्तं वसुलक्षे नवलक्षे नवहस्तम् ॥ ३० ॥
 दशहस्तं दशलक्षे दशकरमेवेह कोटिहोमेऽपि ।
 दशहस्ताश्चिह कुण्डं परमस्ति महीतलेऽमुष्मिन् ॥ ३१ ॥
 सर्वसिद्धिकरमम्बु धिकोणं पुत्रदं मनसिजालयमथोक्तम् ।
 अर्द्धचन्द्रसदृशं शुभदं स्यादग्निकोणमरिमर्दनहेतुः ॥ ३२ ॥
 शान्तिकामेणि भवेत् सुवर्तुलं छेदमारणकरं घडस्रकम् ।
 पद्मकुण्डमिह व्युष्टिकारकं रोगशान्तिकरमष्टकोणकम् ॥ ३३ ॥
 चतुरर्धं विप्राणां राज्ञामिह वर्तुलं कुण्डम् ।
 वर्णिजामर्द्धशशाङ्काकारं आसं तु शूराणाम् ॥ ३४ ॥
 चतुरर्धं सर्वेषां प्रशस्तमिति केचिदाहुराचार्याः ।
 वाञ्छितफलदं यच्च कुण्डं हयमपि भुक्तिमुक्तिकरम् ॥ ३५ ॥
 षट्कोणमर्द्धचन्द्राकारश्चापि प्रजाकरकुण्डम् ।

वर्धयेत् । एवं दिक्करकुण्डावधि दशहस्तकुण्डपर्यन्तं प्रत्येकम् अर्द्धाङ्गुलं न वर्धयेत् ।
 तद्वाह्ये खलु मेखलावितयं कुर्यात् ॥ २५ ॥ २६ ॥

होमसंख्यातुरूपकुण्डमाह शतार्द्धेति । द्विहस्तमयुते द्विहस्तं हस्तकुण्डकोणसूत्र-
 परिमितं तथाच सूत्रप्रमाणेन द्विहस्तकुण्डसदृशेत् । एकहस्तस्य कुण्डस्य कर्णसूत्र-
 प्रमाणतः । द्विहस्तसदृशेत् कुण्डमेवं तन्मविदो विदुः ॥ २७—३१ ॥

मुक्तिकरं पञ्चासं हयकोणञ्चेह राज्यदा योनिः ॥ ३६ ॥
इति श्रीत्रिपुरासारसमुच्चये नवमः पटलः ।

दशमः पटलः ।

नित्ये नैमित्तिके च प्रविमलमतयः प्राहुरेकेऽधिकोणम्
कुण्डं हस्तप्रमाणं स्मरगृहसदृशं चाथ वृत्तं प्रशस्तम् ।
षट्कोणं चार्द्धदोषाकरसदृशमथ स्थण्डिलं रत्निमात्रा-
यामं चाङ्गुष्ठपूर्वोन्वतमपि सुषमं निर्मितं वालुकाभिः ॥ १ ॥
चतुष्कोणमध्याङ्गुलोत्सेधमेके
बुधा हस्तविस्तारयुक्तं तदाहुः ।
ततः शोधनं चालनं न्यापि कुर्या-
त्तथा प्लावनं चापि कुण्डस्य विद्वान् ॥ २ ॥
तिसस्तत्र लिखेदुदगतशिखरिखाहृदा वर्हिषा
प्रागग्राश्च तथा चतुर्मुखयमश्यामाकरा देवताः ।
तासां वृत्ररिपोर्हरिदुदगतशिखायामध्यसव्योत्तराः ।

कायविशेषे कुण्डविशेषमाह सयसिद्धिकरमिति । मनसिजकरसंख्यातयोनि-
कुण्डं जातिविशेषे कुण्डविशेषमाह चतुरस्रमिति ॥ ३२—३६ ॥
इति श्रीत्रिपुरासारसमुच्चयटीकायां पद्याद्योदर्शे नवमः पटलः ॥ २ ॥

एवं मण्डपकुण्डविधानानन्तरं स्थण्डिलविधानं होमविधानञ्च वक्तुमुपक्रमते
नित्येत्यादिना । नित्ये नैमित्तिके हस्तप्रमाणं कुण्डमाचार्याः प्राहुः । वालुकानिर्मित-
स्थण्डिलप्रमाणमाह स्थण्डिलमिति ॥ १ ॥

कुण्डशोधनप्रकारमाह तत इति, कुण्डं स्थण्डिलं च कला नखकेशलोद्ग्रासमादीन्
संशोध्य गोमयाभसा कुण्डमुपलिप्य स्थण्डिलं चाभ्युक्ष्य वायुवीजिन संशोध्य
वरुणवीजनाप्लावनं कृत्वा हृदा हृदयमन्त्रेण नम इति मन्त्रेण वर्हिषा विगु-
णितकुशेन दक्षिणाय पश्चिमादिपूर्वाग्रक्रमेण रेखावयं विलिख्य तासां दक्षिणा-

श्रीशद्रीशसुराधिपा इति तथा प्रागग्ररेखाधिपाः ॥ ३ ॥
अभ्युक्ष्य मूलेनाभोभिर्गन्धादैस्तस्य मध्यमभ्यर्च्य ।
इह नीलनोरदाभां ध्यायेद्वागीश्वरीमृतुस्नाताम् ॥ ४ ॥
जातं मार्त्तण्डकान्ताद्भुतवहसरणेः श्रोत्रियागारतो वा
क्षेत्रान्निलिप्य पात्रे वरकनकमये ताम्रपात्रेऽथवापि ।
मृतुपात्रे वा निधायामलविपुलमतिर्विज्ज्वोजेन मन्त्री
क्रव्यादांशं त्यजंस्तत्तदनु च मनुना शोधयेदस्त्रकेण ॥ ५ ॥

कवचेन ततोऽवगुण्ठा पश्चाद् यतात्मा परिदर्श्य धेनुमुद्राम् ।

अमृतौकरणं ततो विदध्याज्जलवीजेन सविन्दुना कृशानोः ॥ ६ ॥

प्रादक्षिण्याच्चिः परिभ्राम्य सम्यग्-

वागीश्वर्याः कुण्डमध्ये स्थितायाः ।

योनावेन विन्यसेत् स्वामिवक्त्रम्

पश्चादग्निं मूलमन्त्रेण मन्त्री ॥ ७ ॥

दक्षिणदिशि मध्यपश्चिमपूर्वभागगतानां क्रमेण ब्रह्मयमसीमाः पश्चिमादिपूर्वाग्रेषु मध्य-
दक्षिणोत्तराणां दिशः श्रीशसुराधिपादेवताः कर्तव्यं ततो दक्षिणभागेन गन्धपुष्पा-
क्षतादीनि होमद्रव्याणि संस्थाप्य वामभागे पूर्वाग्रान् दम्भानास्तौष्यं तदुपरि यथाक्त-
निपातान् तीर्थजलेनापूज्य पूर्वोक्तद्रव्याज्जातम् । पात्राणि च पूर्वोक्तमन्त्रेण समीक्ष्य
कुण्डस्थण्डिलयोरन्यतमे मध्ये गन्धादिभिरभ्यर्च्य ॥ २ ॥ ३ ॥

वागीश्वरीमृतुस्नातां वागीश्वरेण संयुक्तां द्विभुजाम् उत्पलधारिणीमिति

ध्यात्वा ॥ ४ ॥

मूर्धकान्तसम्भवं अरण्येः श्रोत्रियगृहाद्वा एकमग्निमान्तीयं वर्ज्वीजिन पात्रे

निधाय क्रव्यादने किञ्चिद्वाक्कुण्डं परिलिप्य अस्त्रेण सञ्काट्य ॥ ५ ॥

कवचेनावगुण्ठा अमृतवीजेन धेनुमुद्रया अमृतौक्य उत्थाप्य प्रादक्षिण्यक्रमेण
स्थण्डिलकुण्डं परिभ्राम्य स्वसम्मुखं कृत्वा । स्ववीजबुद्ध्या कुण्डमध्ये देव्या योनौ
तत् समर्पयेत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

हृन्मन्त्रेण समाहितोऽथ जुहुयादाज्येन सप्ताहुती-
गर्भाधानमिदं सितेतरगतेः सम्यक् कृतं स्यादिह ।

एवं पुंसवनं ततो वितनुयान्मन्त्री तु सीमन्तकम्
तेनैवास्य तु जातकर्मविधिना वक्त्रेर्विदध्यादिह ॥ ८ ॥

ततः सप्तहस्तं त्रिपादं द्विशीर्षं चतुर्भिर्विधाणैस्त्रिधावद्धमिदम् ।
पिशङ्गैर्युतं लोचनैस्तर्कसंख्यैर्विनाशं रणन्तं चतुःश्रोत्रमग्निम् ॥ ९ ॥

रक्ताम्बुजास्यं परिसम्बितैकपादञ्च पृष्ठेन गतं वृषेन्द्रम् ।

स्वसम्मुखं दक्षिणैश्चतुर्भिर्वागैस्त्रिभिर्बाहुभिरप्युपेतम् ॥ १० ॥

शक्तिं रन्ध्रं सुक्कुम्बौ सव्यहस्तैर्वागैर्हस्तैस्तोमरं तालवृन्तम् ।

सर्पिः पूर्णं तप्तसौवर्णवर्णं पात्रं स्वाञ्च सप्तजिह्वां दधानम् ॥ ११ ॥

या सा हिरण्या कनका च रक्ता हृष्टा च सव्यान्ननगा रसज्ञा ।

या सुप्रभाख्या रसनातिरक्ता वामाननस्था बहुरूपिका च ॥ १२ ॥

तत्र योगपीठमर्थं च पञ्चाङ्गवस्य देव्याश्च दद्यादाचमनादिकम् । ज्वालयन्मनु-
नानेन तप्तप्रिमथ देशिकः । श्रीं चित् पितृलङ्घनं दह दह पञ्च पञ्च सर्वा-
ज्ञानि ज्ञापय स्वाहा । अग्निं प्रज्वलितं बन्धे जातवेदी हुताशनम् । सुवर्णवर्ण-
ममलं समिधं सर्वतो मुखम् । उपविष्टेन विधिना मनुनानेन पावकम् । विन्ध-
सिदात्मनो देहि मन्त्रैर्जिह्वाहविर्भुजः । लिङ्गपायुश्चिरीवक्त्राण्यनेत्रेषु सर्वतः ।
धरिर्धौशसंयुक्ताः सादिवर्णाः समिन्दवः । तेन सूं धूं धूं धूं धूं-मर्णात्मनाः सप्त-
हिष्टा जिह्वायः सप्तदेशिकैः । पूर्वोक्तहृन्मन्त्रेण गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजात-
कर्मणां ल्येकं सप्ताहुतीः कृत्वा तमे गायत्राष्टुवृहतीपंक्तिविष्टुव्जगतीः छन्दोमय-
सप्तधातुम् ॥ ८ ॥

गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निमयं त्रिपादं यजमानं प्रत्यात्मकं द्विशीर्षं चतुःशङ्खम् ।
वेदचतुष्टयं चतुःक्षन्धं प्रातर्माध्याह्नायमिति श्रवणवयवश्चरौरे वेदालोकाय पञ्च-
रात्रबौद्धार्धम् । हृन्मन्त्रात्मकं विना पुंसवनवयवेषु ऋग्वेदः सामाथर्वात्मकं चतुः-
श्रोत्रं जङ्गमदौष्यमानवपुषं वृषेन्द्रपृष्ठेन गतं वृषेन्द्रस्य पृष्ठगतं तथाक्षन्वितकपालम्,
अधः दक्षिणभागैश्चतुर्भुजैः शक्तिं वीजं सुक्कुम्बौ । वामकरैस्त्रिभिस्तीमरतालवृन्तं
सष्टयंपुसौवर्णपात्रञ्च दधानमित्यादि ॥ ८-११ ॥

सुतप्तचामीकरचारुवर्णा स्थिता हिरण्या दिशि शूलपाणेः ।
वैदूर्यवर्णा कनकाभिधाना या सा निषण्णा दिशि वासवस्य ॥ १३ ॥

या रक्ता तरुणदिवाकराभवर्णा

सा जिह्वा हरिति सुसंस्थिता कशानोः ।

या कृष्णा विकसितनीलनीरजाभा

सा रक्षःपरिवृद्धदिग्विभागलम्ना ॥ १४ ॥

पद्मरागसदृशप्रभोज्ज्वला सुप्रभा वरुणदिश्यवस्थिता ।

या महारजतपुष्पसन्निभा गन्धवाहदिशि सातिरक्तिका ॥ १५ ॥

यथार्थसंज्ञा बहुरूपिका या जिह्वोत्तरे दक्षिणतः स्थिता सा ।

कुण्डस्य मध्ये त्वथ सा प्रशस्ता जिह्वा हिरण्या भुवि कार्म-

णादौ ॥ १६ ॥

स्तम्भनादिषु मता कनकाख्या द्वेषणादिषु मता खलु रक्ता ।

मारणे निगदिता भुवि कृष्णा सुप्रभा बधवरैरिह शान्त्याम् ॥ १७ ॥

उच्चाटनेऽतिरक्ता या बहुरूपोत्तरे सिद्धिम् ।

ऋद्धिं दक्षिणतः सा तनुते मध्ये शुभानि सदा ॥ १८ ॥

अन्ये त्वागमपारगामलधियः प्राहुर्वुधाः सुप्रभाम्

वृत्रारेः ककुभि स्थितां पितृपतेः कृष्णां हिरण्यां पुनः ।

वारुण्यां बहुरूपिकां पुरभिदो रक्तामुदौच्यां श्रिता-

माग्नेय्यामतिरक्तिकाञ्च कनकां कुण्डस्यमध्ये स्थिताम् ॥ १९ ॥

जिह्वान्तु हिरण्याख्यां शान्तिकर्मणि तथा कनकाख्याम् ।

रक्तां कार्मणकर्मणि कृष्णां क्षुद्रक्रियासु बुधः ॥ २० ॥

जातवेदसं ध्यात्वा च पाद्यादिभूपदीपान्तरपचारैरभ्यर्च्य ततः प्राग्यैरुदग्यैर्देवै-
रेकमेखलाकुण्डे मेखलाधस्तात् । द्विमेखले त्रयोर्मध्ये त्रिमेखले मेखलायां परि-
क्षीर्य यदि स्थण्डिले तदा दक्षिणोत्तरपश्चिमभागेषु वीन् परिधीन् विन्यस्य पविषिच्य
ततो गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं पुनः । अनन्तरं जातकर्म स्यान्नामकरणं तथा ।

या सुप्रभेति गदिता तामाहुर्मोक्षकारिणीं जिह्वाम् ।
 अतिरक्तामाकृष्टौ बहुरूपामखिलसिद्धिदां जिह्वाम् ॥ २१ ॥
 सर्वालङ्करणान्वितां सर्वकर्मस्त्रेवं रूपं साधकश्चित्रभानुम् ।
 सम्यग्ध्यायेत् सप्तजिह्वाभिर्युक्तं ज्ञात्वा वाग्यतोत्तानवक्तुम् ॥ २२ ॥
 कुर्यान्मन्त्री जातकर्मावसाने पाद्यार्घ्याद्यै रर्चयित्वा यथावत् ।
 हृन्मन्त्रेणाज्याहुतीः सप्त कृत्वा श्रीमन्नमामुष्य धूमध्वजस्य ॥ २३ ॥
 प्रागग्रैरुदगग्रैः परिस्तरेदथ कुशैः सम्यक् ।
 एकमेखलकुण्डे निश्चितमतिर्मेखलाधस्तात् ॥ २४ ॥
 परिस्तरेद्विमेखले द्वितीयमेखलोपरि ।
 त्रिमेखले तु मध्यमेखलोपरि परिस्तरेत् ॥ २५ ॥
 स्थण्डिलके सिकतानामग्रे पार्श्वेऽथ विन्यसेत् परिधीन् ।
 कुण्डस्य दक्षिणोत्तरपश्चिमभागेषु साधको मतिमान् ॥ २६ ॥
 होतुः पूर्वं पूर्वभागं प्रदिष्टं सव्यं भागं दक्षिणं भागमग्नौ ।
 वामं विद्यादुत्तरं भागमग्रं प्रज्ञावद्भिः पश्चिमं भागमुक्तम् ॥ २७ ॥

ततो वामभागे परिस्तोर्यं दर्भान्

पुलोमात्तजावत्तभाशागताग्रान् ।

तदूर्ध्वं न्यसेद्वन्द्वरूपेण पात्रा-

स्थयोऽधोगतास्यानि सर्वाणि धीमान् ॥ २८ ॥

सौवर्णाण्यपि राजतान्यपि तथा पात्राणि शीत्वानि वा
 मृत्पात्राण्यपि शान्तिकादिषु परं शस्तानि कर्मस्त्रिह ।
 शैल्लक्षद्रुमशिशूभूरुहकृतान्ये तानि विद्वेषणो-
 चाटोच्छादनमारणादिषु भृशं शस्तानि पात्राण्यपि ॥ २९ ॥

उपनिष्कृमणं पश्चादन्नप्राशनमीरितम् । चौड़ीपनयने भूयो सहागमिमहाव्रत-
 मित्यादि । प्रयोगान्ते मङ्गलनाम्नीऽद्येर्गर्भाधानं करोमि नमः स्वाहा इत्यादि ।
 वष्टाच शतं मङ्गलनामानं कुण्डेऽग्नौस्थापनं तथेति । उत्तरे सिद्धिमिति दक्षिणतः

अथोत्तानितेष्वेषु पात्रेषु विद्वान्
 जलेनैकमापूर्य्य तीर्थानि तत्र ।
 सुसञ्चिन्त्य तैः प्रोक्षयेत् कूर्चदर्भै-
 स्तदा सव्यभागस्थितं द्रव्यजातम् ॥ ३० ॥

कतघृतशुद्धिः प्रविमलबुद्धिर्जुहुयादाहुतिसप्तकमत्र ।
 अन्नप्राशनमथचूडोपनयनयोरपि विदधीतेत्यम् ॥ ३१ ॥
 गोदानमङ्गलादिषु सर्वेषु सहृदयेन ।
 तेनैव समावर्त्तनविवाहयोराहुतीर्जुहुयात् ॥ ३२ ॥
 असूनिमिति सुसंस्कृते कृशानौ विधिना पूर्वसमीरितासनं तत् ।
 परिकल्प्य यथावदर्चयेत्तां परिवारेण सहाम्बिकामथात्र ॥ ३३ ॥
 परिवारस्यैकैकां देव्याश्च दशाहुतीर्जुहुयात् ।
 एवं भैरव्यग्निर्जनितः स्याद्गोममाचरेताथ ॥ ३४ ॥
 पालाशैर्मधुरत्रयेण कुसुमैः सिक्तै रशेषाक्षरः
 कामांश्चक्यकपाटलाविचिकिलैः प्राप्नोति होमश्रियम् ।
 राज्यं विष्वदलैः फलैरपि तथा सामान्यमश्वोरुहै
 वायुः शादलपल्लवैः सह गुडैः शान्तिं सहाजैस्त्रिलैः ॥ ३५ ॥
 अघोरेण द्रविणं विगदत्वं प्राप्याच्च सिद्धार्थैः ।
 प्रीतिं प्रियङ्गुपत्रैः पुत्तान् सौख्यं फलैर्मनुजाः ॥ ३६ ॥
 लाजैः सौभाग्यं धान्यहोमेन
 होमात् पुष्पैर्यक्षलोकाधिपत्यम् ।
 मर्त्यैः पुन्नागैरतिविद्याधरत्वम्
 पुष्पैर्मालत्याः सिद्धगन्धर्वलोकान् ॥ ३७ ॥

स्थिता सा उत्तरे मध्ये च ऋद्धिं सिद्धिञ्च तनुते । श्रीमन्नमिति असुष्य वम-
 ध्वजस्य वज्रैः श्रीमन्नमामसि मङ्गलनामासीति शारदातिलके राघवभट्टः । परिधी-
 निति प्रादेशव्यपरिमितयज्ञीयकाङ्क्षः शैलुः वृचविशेषः । शैलुः शेषातकः शीत

आकृष्टिर्यक्षिणीनां त्रिमधुरसहितैर्जुनैः सर्षपैः स्याद्
 वेश्या वश्या भवेयुर्हयरिपुकुसुमैः किंशुकैश्चापि होमात् ।
 वश्याः स्युः कर्णिकारैरथ धरणिसुराः क्षत्त्रियाः कासमर्द-
 वैश्यानां किङ्किरातैर्गण इह वशगः पाटलाभैश्च शूद्राः ॥३८॥
 क्षागलाङ्गजजाङ्गलहोमात् परराष्ट्रं स्ववशं भवेदशेषम् ।
 अथवारिवलं पराङ्मुखं स्यान्मधुराक्तेन महापललेन वापि ॥३९॥
 कटुवयपत्रनिम्बकेशैः सगुडैर्नारपलान्वितैर्निशासु ।
 कटुतैलविमिश्रितैश्च होमादरयस्त्रिमुनिवासरान् स्मियन्ते ॥४०॥
 गन्गजिदस्थजरो हरिद्राकण्डनकैर्विहितः किल होमः ।
 सप्तदिनात् प्रतिपच्चतुर्पाणां स्तम्भनकृत् प्रबलस्य बलस्य ॥४१॥

माषैर्मूकत्वं कोद्वैर्व्याधिबाधाम्

आतङ्गार्तिः स्यात् कलायैस्तु होमात् ।

उन्मत्तः स्यादक्षजाभिः समिद्धि-

मृत्युः समाह्वच्छालीवृक्षजाभिः ॥ ४२ ॥

कपिलाष्टतसंयुतैर्मनुष्यो यवगोधूमतिलैः षड्सकुण्डे ।
 नियुतं खचरत्वमेति हुत्वा निशि चारेण समाहितान्तरात्मा ॥४३॥
 पलाशस्य काष्ठैः परिज्वालय हव्यासनं चन्दनाम्बूक्षितैर्वन्धुजीवैः ।
 समस्तानि भूतानि वश्यानि होमाङ्गवेयुः प्रियङ्गुप्रसूतैश्च तद्वत्
 ॥ ४४ ॥

उद्दालो बहुवारकः इत्यमरः । चुट्टमंशता इति यस्य प्रसिद्धिः । ऋसशशः
 शिफः क्षुप इत्यमरः । शिष्युः शैलज इति स्याते । विचिकिलः पुष्पविशेषः बन्धुजीव
 इति केचित् । कासमर्दः कालकासुन्दापुष्पैः । किङ्किरातः पुष्पविशेषः क्षागलाङ्गजं
 क्षागमांसं जङ्गली द्रव्यविशेषः पूर्ववत् । अथवेति अरिवलं शत्रुबलं पराङ्मुखं स्यात्
 मधुराक्तेन महापललं महामांसम् अतएव वैद्योक्तशस्त्रे ब्राह्मणे च तथा तैले मांसं
 ज्वेलादिषु महच्छब्दो न दीयते, तथा, कटुवयनिम्बपत्रकेशैर्नारपलान्वितैः

नरो भक्ष्यभोज्यान्नपानानि हुत्वा परां सम्पदां प्राप्नुयादन्न लोके ।
 वटोडुखराद्यङ्गुरैः स्वादुवर्गान्वितैः कल्पातां मल्लिकाभिर्यशः स्यात्
 ॥ ४५ ॥

तुष्टिर्नीलाम्बुजैर्होमात् स्यादक्षरेण स्वशक्तिमुपेतुम् ।
 घृताहुतिद्विगुणितषोडशाङ्गुलीन्नतिर्वरा तत इह मध्यमार्द्धतः ४६
 गजाङ्गुलीन्नतिरधमा तिलोद्भवं तथेव माधिकमपि पञ्चगव्ययुक् ।
 एकं बुल्लकं पयसो दध्नी रसमैश्च वच्च तद्वत् ॥ ४७ ॥

एकैकापूपलिकापायसमक्षप्रमाणञ्च ।

कदलीफलमेकैकं नागरङ्गं मातुलुङ्गञ्च ॥ ४८ ॥

पनसं दशखण्डं स्याद्गुणखण्डं स्यात् फलं वैल्बम् ।

कर्कटिकागुणखण्डात् दलपुष्पफलान्यखण्डानि ॥ ४९ ॥

चतुरङ्गुष्ठसमानव्यञ्जनपिष्टाकक्षराश्च ।

चुल्लकार्द्धा हि तिलाः प्रसूतिमिताः शक्तवो गदिताः ॥ ५० ॥

लाजाः स्युर्मुष्टिमिताः कर्षार्द्धाः सर्षपाः प्रोक्ताः ।

कर्षप्रतिमा मुक्ता माषाश्च ब्रीहयो मुष्टिमिताः ॥ ५१ ॥

षोडशनरपतिमाषा गोधूमाश्च रक्तशालयस्तद्वत् ।

सप्ताष्टौ वाथ वा यवाः पञ्चशो भणिताः ॥ ५२ ॥

अर्धपलं गुडमांसं मुद्ग्यर्द्धं तण्डुलाः प्रोक्ताः ।

कुङ्कुममृगमदचन्दनघनसाराश्चनकमात्राः स्युः ॥ ५३ ॥

नरमांसं हीमात् अवयवः त्रिसप्तवासरात् एकविंशतिदिवसात् प्राक् स्मियन्ते । तथा
 नगजिदस्थि कर्पासबीजं केचिदुद्राचफलम् अजलीन हरिद्राखण्डनकैर्विहितो होमः
 सप्ताहात् प्रति प्रतिपच्चतुर्पाणां स्तम्भनकृत् प्रबलस्य मांसहीमात् सुकरम् । अच-
 नावहेङ्गासमिद्धिः निशिचारेण इडायां वायौ गते ॥ ५२-५४ ॥

द्रव्यपरिमाणमाह । घृताहुतिद्विगुणितषोडशाङ्गुलीन्नतिः द्वाविंशदङ्गुलीन्नति-
 ष्वं तथा एवभूता आहुतिर्वरा ऋष्टा अर्द्धेन सध्वं तथा तिलोद्भवं तैलं माचिकं

वदरफलप्रमाणं पुरं द्विखण्डं कपिलफलकम् ।
 श्लेष्मातकं पिशाचतरुं त्यक्तान्येभ्यः समाहरत् समिधः ॥५४॥
 गोपुच्छमौषिकांश्च त्यक्तान्यदणं परिस्तरणम् ।
 एधांसि हिरण्यायां चरुमाधारांश्च कनकायाम् ॥ ५५ ॥
 ब्रह्मरूपायां जुहुयात् सिद्धार्थवैणवांश्च रक्तायाम् ।
 कृष्णायामिह लाजान् शक्तून् वैशुप्रभायाञ्च ॥ ५६ ॥
 अतिरक्तायां तु तिलान् सर्वद्रव्याणि कनकायां वज्रेः ।
 कर्णे होमे व्याधिबाधा नेत्रेऽन्धं नासिकायाञ्च व्याधिः ॥ ५७ ॥
 द्रव्यच्छेदो मस्तके स्यान्मुखान्तर्होमं कुर्यात्तेन नित्यं विप्रश्चित् ॥ ५८ ॥

भेरीवारणवारिदध्वनिनिभो वज्रे ध्वनिः शोभनो-
 वर्णः स्वर्णनिभः शुभोदयकरः सिन्दूरवर्णः समम् ।
 उद्यद्भास्करसन्निभश्च घृष्टणक्षौद्रेन्द्रगोपाकणो
 गन्धश्चम्पकपाटलाविचिकिलैराज्येन तुल्योऽपि च ॥५९॥

मधु पञ्चगव्यं सूकलहरणे तथैव पूर्ववज्ज्ञेयम् । उडुम्बरायान् उडुम्बरसमिधः
 तथा एकमेकं जुहुयात् । व्यञ्जनं सृपादि पिण्याकमन्नं कैशरासिलतण्डुलाः चतु-
 रङ्गुलसमानाः चतुःपूर्वपरीताः । कर्षादं इति अशीतिगुञ्जापरिमितशास्त्रीक-
 तोलकद्वयं कर्ष इति अतएव शुबलक्षणे कर्षाद्युग्राहि तच्छिर इत्युक्तं कर्षद्वयं शक्तिः ।
 षोडशमाषकपरिमिता राजसायाः । रेणुयवाः चूर्णयवाः पुरं गुग्गुलुः श्लेष्मातकं
 पूर्वोक्तवैचित्र्येणः । पिशाचतरुः वहेडा । गोपुरमौषिकान् दणशेषान् त्यक्ता अन्य-
 दणपरिस्तरणम् एधांसि संतजिह्वायां पृथग् द्रव्येण हीतव्यं तदेवाह हिरण्यायां
 चरुं कनकायाम् आधारां तपस्वतं दद्यात् । कर्षादिहोमे सूपणमाह वज्रे-
 रिति ॥ ४५—५६ ॥

वज्रे ध्वनिफलमाह भेरीति । भेरी वाद्यविशेषः वारणी हस्ती । वर्णफलमाह
 वर्ण इति । अस्त्रमन्त्रेण चक्रपूजां दशदिग्बन्धनञ्च कुर्यात् । दोषशान्ती

पुन्नागनागकेशरगुग्गुलुगन्धोपमश्च सिद्धिकरः ।
 कृत्वाकारा तु शिखा शिखिनः शुभदाय कल्पना च भवेत् ॥ ६० ॥
 धूमोऽग्नेः कुन्दनिभः शुभफलदः काशकुसुमसङ्काशः ।
 खरवाधसरवसदृशो वज्रेः शब्दो विनाशकरः ॥ ६१ ॥
 कृष्णो हुतवह्वर्णो यजमानं नाशयेदचिरात् ।
 पिङ्गो बहुरोगकरो रौप्याभो राष्ट्रहानिमपि तनुयात् ॥ ६२ ॥
 विष्ठासदृशो गन्धो वज्रे दुःखानि विदधाति ।
 मूत्रसमो बलहानिं खेदजे शुभविनाशनं कुर्यात् ॥ ६३ ॥
 विच्छिन्नाग्ने मृत्युं शिखा सुवृत्ता करोति बलहानिम् ।
 शुकपिच्छाभो धूमो वज्रे वाहानिहाश नाशयति ॥ ६४ ॥
 कुर्यात् कपोतसदृशः कपोटयोनिर्गवां नाशम् ।
 शार्पतः शुभफलदः प्रदक्षिणो वीतिहोत्रस्य ॥ ६५ ॥
 विद्युत्पाते दर्दुरे विस्फूलिङ्गे आनर्थ्यं स्याद्विमकाले कृशानोः ।
 वामावर्त्तो विग्रहो हासयुक्ते होतुर्भीतिः सम्भवेद्भूतसङ्घात् ॥ ६६ ॥
 वस्त्रधिकं शतमाज्यैर्जुहुयात् शान्तिकामेषु दोषेषु ।
 अस्त्रेण साधकेन्द्रस्तुबुयादथ चक्रपूजाञ्च ॥ ६७ ॥
 वशो भवत्यवश्यं भूमिपतिर्लक्षहीनेन ।
 लक्षार्धनामात्यः सामन्तो लक्षपादेन ॥ ६८ ॥
 षड्भिः सहस्रैर्भूपतिपत्न्यो वश्यास्तदीयपुत्राश्च ।
 एकसहस्रहोमात् सुभगा गणिकाश्च वश्याः स्युः ॥ ६९ ॥
 नियुतैर्दशभिर्भवन्ति सर्वे वशा नाकसदः सुरेन्द्रमुख्याः ।
 नियुतैस्त्रिभिरेव देवपत्न्यो मुनयश्चापि अथान्यदेवता ॥ ७० ॥
 गन्धर्वसिद्धचारणगणास्तरसो हृषीकलक्षेण ।
 विंशतिलक्षैर्वशगा भवन्ति विद्येश्वराः सर्वे ॥ ७१ ॥

कपानन्तरं नित्यजपप्रकारमाह जन्मेति । जन्माधारगृहीदरात् मूलाधारकीटरात्

नियुतैः शतार्द्धसंख्येः सदाशिवाभोजनेत्रकमलभवाः ।
 वश्या भवन्ति लक्षैः कोटिभिराप्नोति शाश्वतं धाम ॥ ७२ ॥
 पूर्णाहुतिमथ हुत्वा पुररिपुदयितां विसृज्य दृढभक्तिः ।
 तदनु समाहितबुद्धिः स्वाहानाथं विसर्जयेन्नन्वी ॥ ७३ ॥
 सपरिस्तराननुहोमे नित्ये परिधीन् दहेन्नतिमान् ।
 नैमित्तिके तु होमे परिधीन् परिस्तरान् दहेन्नन्वी ॥ ७४ ॥
 सुधाकरे चाथ समर्च्य देवीं नृत्यैश्च गीतैः स्तुतिभिः प्रणम्य ।
 उद्वास्य मूलेन गुरुपदिष्टकादम्बरीभिर्जुहुयान्नस्त्री ॥ ७५ ॥

जन्माधारगृहोदरादजमुखत्वासान्तमात्रान्तया
 वृत्त्या जल्पति शक्तितन्त्रनियतः सूत्राक्षमालायुतः ।
 मन्त्रश्च स्ववशोद्धतः प्रतिपदं तत्प्रत्यगाशासुखम्
 लिङ्गञ्च स्थितमव्ययं विजयते नित्यो जपात् त्रैपुरः ॥ ७६ ॥
 इति श्रीनागभट्टविरचिते त्रिपुरासारसमुच्चये होमविधानं
 नाम दशमः पटलः ।

अजमुखत्वासान्तमात्रान्तया अजमुखं मूलाधारस्थत्रयान्त्रं तदन्तर्गतं त्रासं तदन्त-
 र्गतमात्रया तेजोरूपसूक्ष्मशिखया आहृत्वा पौनःपुन्ये स्वरशी मन्त्रः प्रतिपदं प्रत्येक-
 द्रव्यं लिङ्गस्थितं लिङ्गत्रयीपरि यत्तेजः तस्योपरिस्थितं प्रत्यगाशासुखं सर्वतोमुखं
 तेजोविशेषणं जल्पति तद्वोधं करोति कौटुकमन्त्रः शक्तितन्त्रनिहितः कुशलः तथा
 सूत्राक्षमालायुक्तः सूत्ररूपाकारा अकारादिचकारान्तवर्णमालायुक्तः । एवं चिन्तनं
 नित्यजपरूपी भवति ॥ ५७—७६ ॥

इति श्रीगीविन्दाचार्यविरचितायां त्रिपुरासारसमुच्चयटीकायां पदार्था-

दर्शने दशमः पटलः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजौवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDITA KULAPATI

JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.